

BUHARA HANLIĞI'NDA ŞİBANÎ HANEDANI DEVİRİNDEKİ SAVAŞ SANATI: SİLAH VE TEÇHİZAT

S. Serkan ÜKTEN*

Öz

1500 yılında Türkistan'da Şibanî Han önderliğinde kurulan Buhara Özbek Hanlığı, selefleri Cengizliler ve Altınorda'dan miras kalan, konar-göçer yaşama adapte edilmiş haldeki hafif süvari yapılarını, bu coğrafyada, yerleşik hayatın kalıcı bir unsuru olarak boy göstermelerinden itibaren, yerleşik nizama hitap eden bir hüviyete dönüştürmeye başladılar. Bu noktada bölgenin eski sahipleri Timurlular bütün müesseselerde olduğu gibi askeri açıdan da feodal aristokratik özelliklerini muhafaza eden Özbekler için örnek teşkil etmişlerdir. Böylelikle hafif süvari esasına dayanan bozkır savaşçı tipi, zamanla ağır silahlar, muhasara araçları ve en nihayetinde XVI. yüzyıl ortalarından itibaren ateşli silahlarla teçhiz edilmiş; kısmen yaya askerlerin de yer aldığı kara ordu modeline dönüşmeye başlamıştır.

Bu çalışmada XVI. yüzyıl itibariyle Türkistan'da yegâne muharip güç haline gelen Şibanî Hanedanı'nda, seleflerinden intikal eden geleneksel silah ve teçhizatların kullanımı ve bunun yanında çağın gereksinimlerine paralel olarak gelişen ateşli ve ağır harp teknolojilerinin hanlık askeri teşkilatındaki uygulama alanları, tarihi kaynaklar ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Buhara Hanlığı, Şibanîler, hafif silahlar, ateşli silahlar

Abstract

Warfare in Shaybanid Dynasty Period in Bukhara Khanate: Weapons and Equipments

Bukhara Uzbek Khanate, founded in 1500 under the leadership of Shaybani Khan in Turkestan, started to transform their light cavalry structure, which was the heritage of its predecessors Genghizid and Golden Horde and was adapted to nomadic life, into a structure that addressed the sedentary order as they started to come forward as a permanent element of sedentary life in this geography. At this point, Timurids, the old masters of this region, set an example for Uzbeks, who preserved their feudal aristocracy regarding military as well as in all other institutions. In this way, over time steppe warrior type based on light cavalry was

* Arş.Gör. Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
sserkanukten@gmail.com

equipped with heavy weapons, siege equipments and finally from the second half of XVIth century with fire arms it started to transform into land army model with the partial involvement of footsoldiers.

In this work, the use of traditional arms and equipment in herited from predecessors by Shaybanid Dynasty, which became the sole combat and force in Turkestan by XVIth century and application areas in khanates military organization of firearms and heavy warfare technologies developed in paralel to the requirements of the period are evaluated in the light of historical sources.

Keywords: Bukhara Khanate, Shaybanids, light arms, firearms

Giriş

XVI. yüzyılın hemen başlarında Türkistan'ı ele geçirme mefkûresiyle harekete geçen konar-göçer Şibanî Özbekleri, bütün müesseselerde olduğu gibi askeri teşkilatlanmada da genel itibariyle Cengiz Han, Altınorda ve Timur döneminde mevcut olan yapı ve prensiplerini muhafaza ettiler. Özbek ordusu, savaş harekâtlarının başlamasından önce sıradan halk arasından toplanan “kara-çirik” adlı düzenli olmayan takviye birlikler ile her zaman han karargâhında hazır bulunan, sadece asker olmayıp, aynı zamanda hanlarının obalarında çeşitli işlere bakan paralı-profesyonel askerler “nöker”lerden” den oluşmaktaydı. Bunlar seferberlik çağrısı ile bütün silah ve teçhizatını alarak savaşa hazır bir şekilde efendilerinin karargâhında toplanmaktaydı.

Tarihi hadiseler ve minyatürlere bakıldığında ordunun asıl çekirdeğini oluşturan bu nökerler, gerektiğinde piyade olsalar da çoğunlukla at sırtında savaşıyorlar ve ilk devirlerden itibaren bilinen neredeyse her çeşit silahı kullanıyorlardı. Onların kullandıkları silah ve teçhizattaki çeşit ve niteliğini ise XVI. yüzyılda iki durum şekillendirmiştir. Bunlardan birincisi hanlığın kurulmuş olduğu Timurlu coğrafyasının ona bırakmış olduğu miras, diğeri ise siyasi ve ideolojik sebeplerden ötürü Osmanlı Devleti ile kurulan ittifak ve bunun neticesinde ülkeye giren askeri alandaki yardımlar olmuştur.

Yaklaşık 10 yıllık bir süreçte kuzeydeki steplerden hareket ederek eskiden Timurlu mülkü olan Batı Türkistan'ın tamamını ele geçiren Şibanîler, konar-göçer yaşam tarzlarını da zamanla terk ederek kademeli olarak yerleşik hayata adapte olmaya başladılar. Teşkilatlanmada Timurlu mirasını çok iyi değerlendirirken, bir yandan da kadim merkezlerin (şehirlerin) yer aldığı Türkistan'da mevcut bulunan üretim modellerini de muhafaza etmeye devam ettiler. Bu sayede devletin oluşum aşamasında konargöçer savaşçı tipine hitap eden hafif, sade silah ve teçhizat artık yerini

yıllarca Timurluların hizmetinde kalmış ustalarca üretilen, savaş sanatının kaliteli ve incelikli ürünlerine bırakmıştı.

Timurlulardan kalan bu miras iyi bir şekilde değerlendirilirken, XVI. yüzyılda Türkistan'ı derinden etkileyen çeşitli hadiseler de yaşanmaya başlamıştır. Şibanî ve Ubeydullah hanlardan sonra ortaya çıkan feodal bölünmüşlüğü yanı sıra, kuzeyde beliren Rusya faktörü, coğrafi keşifler neticesinde değişen ticaret yolları ve İslam dünyası içerisine farklı bir ideolojiyle giriş yaparak Doğu-Batı İslam dünyası arasındaki bağlantıyı engelleyen Safevilerin varlığı, Türkistan'da belirgin bir gerilemeye sebep olmuştur. Yüzyılın ilk çeyreğinde çevre devletler Rusya, Safeviler ve Hint-Türk İmparatorluğu'nda ateşli silahların kullanımı mümkünken, etrafı bu devletlerce çevrelenmiş Türkistan'da bunların kullanımı sadece kaçakçılar vasıtasıyla ve fahiş fiyatlara mümkün oluyordu. Bu durum yüzyılın ikinci çeyreğinde ulemanın desteğini de alan Abdullah Han¹ devrinde değişmiştir. Bu dönemde merkezi birliğin yavaş yavaş sağlanmasıyla artan maddi olanaklar ve Osmanlı Devleti ile Safevilere karşı daha önce kurulan ittifakın sürdürülmesi neticesinde elde edilen silah yardımıyla, artık zaruri bir ihtiyaç haline gelen ateşli silahların Buhara Özbek Hanlığı'nda sürekli kullanımı ve üretimi sağlanır duruma gelmiştir.

Çalışmamızda Şibanî Hanedanı devrinde Buhara Hanlığı ordusunun kullanmış olduğu silah ve teçhizatı hafif silahlar, ağır silahlar, ateşli silahlar ve korunma gereçleri olmak üzere dört kategori altında değerlendirdik. Hafif silahlar kategorisinde genellikle açık alanlarda vuku bulan muharebelerde, askerlerin yanında bulundurduğu ok, yay, kılıç, mızrak türünden silahları ele aldık. Ağır silahlar kategorisinde ise bilhassa kale muhasaralarında sur, burç veya hendek gibi ordunun önüne çıkabilecek her türden mâniayı aşmaya yönelik ve kullanılması belli bir uzmanlık gerektiren silah ve teçhizatı irdeledik. Esasında yapısı itibariyle hem ağır hem de hafif silahlar sınıfına giren top ve tüfek gibi silahlar için “ateşli silahlar” şeklinde ayrı bir başlık açmayı uygun gördük. Bunu yapmaktaki asıl gayemiz savaş teknolojisinin yeni ürünleri olan top ve tüfeğin hanlığa geliş sürecini ve kullanım alanlarını ayrıntılı olarak ele almaktır. Son olarak ise askerin savunma teçhizatı olan zırh, kalkan ve miğfer gibi yapıyı belli bir ustalık gerektiren ürünlere yer verdik.

¹ Özbek hanlarından İskender Han'ın (1561-1583) oğlu olan Abdullah Han (1583-1598), Özbekler arasında vuku bulan feodal mücadeleler sırasında önemli başarılar elde etmiş ve babasını Özbeklerin büyük hanı olarak kabul ettirmişti. Ancak kendisinin tahta geçeceği 1583 yılına kadar babası İskender Han, resmen Özbek hanı olsa da bütün devlet işleri Abdullah Han tarafından yürütülmüştür. Bu açıdan Buhara Özbek Hanlığı'nda 1561'den 1598 yılına kadarki süreci Abdullah Han dönemi olarak ele almak mümkündür.

A. Hafif Silahlar

1. Ok-Yay

Ok-yay Özbeklerin Türkistan'da görünmeye başladıkları ilk yıllarda hafif süvari ordusunda haliyle en çok rağbet edilen silahlardan biri olmuş ve bu özelliğini birkaç yüzyıl devam ettirmiştir.

İlk dönem kaynaklarında müellifler Özbek ordusunun sipahi ya da piyade, muharebe ve kuşatmalarda oldukça fazla miktarda ok kullandıklarını betimlemektedirler (Muhammed Salih, Muhammed Yar bin Arab Katagan, 2006: 64, 316; Hunci, 125, 211; Babür, C. I, 92; Duğlat, 435; Münşi, C. II, 88-89; Khwandamir591).Bu noktada dönemin kaynaklarından Mihmanname-i Buhara'nın yazarı Hunci, mübalağalı bir üslupla Şibanî Han'ın Kazak seferi sırasında 300.000 “*merd-i Tir-i efgan*”²i (211) olduğunu söylerken, Feth-name'nin yazarı Molla Şadi, Han'ın Kazakların büyük hanı Burunduk'a karşı düzenlediği sefer sırasında yağmur bulutu gibi oklar attırıldığını betimlemektedir (*Materialı Po İstorii Kazahskih*, 76).

İlk devirlerde konar-göçer atlı orduda diğer silah türlerine nazaran ağırlıklı olarak kullanılan ok-yay, başlarda zayıf Timurlulara karşı yeterince başarı sağlamış, Türkistan'ın fethedilmesinde ön plana çıkan silahlardan biri olmuştu. Ancak XVI. asrın başlarında İran ve Hindistan'ın ateşli silahlarla takviye olmaya başlamasıyla (Togan117) Buhara Özbek Hanlığı'nda uzak mesafe silahı olan ok ve yayın tek başına etkinliği belirgin şekilde azalmaya başlamıştır. Safevi-Özbek rekabetinde1528 yılında Ubeydullah Han ile Şah Tahmasb arasında vuku bulan savaşta, Tahmasb'ın top ve tüfeklerle sahip donanımlı ordusu kendisinin yaklaşık üç katı büyüklüğündeki çoğunluğu okçu birliğinden oluşan Özbek ordusunu mağlup etmeyi başarmıştı (Münşi, C. I: 91-92). Kısacası konar-göçer ordunun sayı üstünlüğü teknolojiye üstün gelememişti.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra, ateşli silahların artık Orta Asya'da da görünmeye başlamasıyla ok ve yay, bir başka uzak mesafe silahı tüfekler ile birlikte kullanılarak onlarla güçlü bir kombinasyon oluşturdu. Kuşkusuz bu dönemde tüfeklerinde henüz dünya harp sanatında ok ve yayı muharebe alanlarından silebilecek düzeyde kalite, kullanım kolaylığı ve de hanlıkta yeteri derecede fazlalığa sahip olmaması ok ve yayın bu yüzyıl için de önemli bir silah olarak kalmasını gerektirmekteydi³ (Mukminova115).

² Okçu birlikleri

³ Ancak XVII, XVIII ve XIX. yüzyıl kaynakları göstermektedir ki bu yüzyıllarda Buhara ordusunda tüfekler, hanlığın askeri anlamda geri kalmışlığından ötürü her zaman sınırlı miktarda ve kaliteden yoksun bir durumda kalmıştı. Bundan ötürü ok ve yay XIX. yüzyıl ortalarına kadar temel uzaktan atış silahı olarak kalmaya devam etti.

İlerleyen yıllarda ok ve yayın gelişimine etkide bulunan temel faktörlerden biri, ele geçirilen silah üretim merkezleri Buhara ve Taşkent'ten elde edilen yeni ürünlerdi. Bu kadim şehirlere özgü yaylar artık hanlık için üreilmeye başlanmış, önemli bir üretici durumuna gelen hanlık bunların ihracatını da yapar duruma gelmiştir. Şibanî Han'ın, Moğol Hanlarından Haneke ve AlaçaHan ile yaptığı mücadele sırasında ordusunda meşhur “*Buhara yayları*”nın bulunduğu görülmektedir (Muhammed Salih139). Buharalı mahir ustaların tezgâhlarından çıkan bu yaylara özellikle göçebe komşu halklarının talebi de oldukça fazla olmuştur. Hatta altın işlemeli de olan bu yayların Buhara Hanlığı'ndan Rus Çarlığı'na götürülen mallar listesinde adı geçmektedir (Mukminova 43).

Abdullah Han dönemi kaynaklarında ise Ortaçağ'ın hemen her döneminde kullanılmış ünlü yaylarından “*Çaç/Şaş*” (Taşkent) (Buhari, *Şeref-Nama*, C. I: 273, dipnot 94) yayına rastlamaktayız (Buhari, *Şeref-Nama*, C. I: 160). Taşkent çevresinde eski çağlardan beri üretilen Çaç/Şaş yayı zamanla en iyi kalitedeki yayları belirtmek için de kullanılan bir ifadeye dönüşmüştür (Buhari, *Şeref-Nama*, C. I: 273, dipnot 94). Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde de sıkça kullanılmış olduğunu anladığımız bu yaylar diğer yaylara göre üstün sayılmış (Turan 362), Anadolu Selçuklularının ünlü tarihçisi İbn-i Bibi bunları “*gözün hiçbir zaman benzerini göremeyeceği yaylar*” olarak nitelemiştir (Göksu 189).

Ok yapımına gelince; Abdullah-name'de sıkça vurgulandığı üzere Buharalılar ok yapımında akkavak ağaçlarını tercih etmekteydi (Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 50, 118, 254). Yine Abdullah-name'de kayın cinsi oldukça sağlam bir ağaç olan Hadeng'den yapıma “*tir-i hadeng*” (Buhari, *Abdullah-name* C.I: 335, dipnot 934) adlı okların kullanıldığına dair bilgiler de vardır (Buhari, *Abdullah-name* C. I: 196).

Buharalı ustalar bu yay ve okların taşınması için mahfaza ve sadak da yapıyorlardı. Özellikle han ve sultanlar için pahalı derilerden yapılan, değerli madenler ve taşlar ile süslenen sadaklar üretilmekteydi. Bu tür sadaklar, altınlı yaylar ile beraber dış ülkelere satılan ürünlerden biriydi (Mukminova115-116).

2. Kılıç

Orta Asya'nın fethi sırasında Şibanîlerin ok-yay ve mızrakla birlikte en temel silahlarından biri olan kılıçlar, Rusların Orta Asya'da hâkimiyet kurdukları XIX. yüzyıl ortalarına kadar bu özelliğini sürdürmüştür⁴.

⁴ XVI. yüzyılda Buhara Hanlığı'nda kılıcın varlığı hakkında dikkat çeken bilgiler için bkz. (Muhammed Salih 55; Buhari, *Şeref-Nama*, C. I: 147,149, 171; Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 68, 109, 110, 220, 253; Muhammed Yar bin Arab Katagan, 2006: 316; Hunci 212).

Orta Asya'ya vardıklarında daha ziyade okçu süvari birliklerden oluşan Şibanîlerin, kadim şehirler Semerkand, Buhara ve Herat'ı ele geçirdikten sonra silah kavramında aldıkları en büyük miraslardan biri kuşkusuz kılıçlar olmuştur. Adı geçen bu şehirleri geç Ortaçağ'da silah üretiminde oldukça önemli merkezler haline getiren ise, bir asırdan fazla yaşayacak imparatorluğunu bilim, sanat ve zanaat merkezi haline dönüştürme amacıyla hareket eden ve bu doğrultuda fethettiği geniş coğrafyadaki ilim adamlarını, sanatçıları ve zanaatkârları Türkistan'a taşıyan Timur olmuştur⁵.

Türkistan'ın kılıç yapımında ününü belirleyen temel hadiselerden biri, 1400 yılında Dimaşk'ı fetheden Timur'un, birçok meslek erbabları ile birlikte Ortaçağ'ın en iyi kılıçlarından olan Dimaşk kılıçlarını icra eden ustaları buraya getirmesidir (Bakır 575). Bu ustaların elinden çıkan kılıçların kaliteleri yıllar içerisinde giderek artmış ve yeni asrın başlarında bu miras Timurluların bölgeyi Özbeklere terk etmesiyle onlara kalmıştır. Buhara'nın yerel Türk kılıçları (Olufsen 476) olarak tabir edebileceğimiz bu kılıçlar ordunun ihtiyacını karşıladıktan sonra Timurlular döneminde olduğu gibi ihraç edilmiş⁶, ustalar kılıçları bazen sipariş üzerine de yapmışlardır (Mukminova 123-124). XIX. asra kadar yapımı devam etmiş bu kılıçlar İran kılıçları şemşire göre daha az kavisli ve balçaksız yapıları ile dikkat çekmiştir⁷(Olufsen 476).

Buhara'da maddi olanakların geliştiği ve ticaretin arttığı XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra kullanılan birçok kılıç çeşidine de rastlamaktayız. Özellikle Abdullah-name'de kendi bölgelerinde hakimiyet kurmuş hanlara karşı verilen mücadeleler sırasında Ortaçağ savaş sanatının en seçkin örnekleri şemşir (Buhari, *Şeref-Nama*, C.I: 149), Hint kılıcı (Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 109), biraz daha düz Türk usulü kılıçlar (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 151) ve Buhari'nin tabiriyle başları uçuran Yemen kılıçları (*Şeref-Nama*, C.II: 118, 220) ile çarpışmaları şimşek çakmasına benzeyen Mısır kılıçları (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 176) göze çarpmaktadır⁸.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. (İbn Arabşah 272; Aka 170; Alan 297).

⁶ Mesela Abdullah Han döneminde altın işlemeli, siyah kınlı kılıçlar Rus çarlığına gönderilen silahlar arasında yerini bulmuştu (Mukminova 123-124)

⁷ Özellikle günümüze kadar ulaşan silah örneklerinde son dönemlere ait en sık karşılaştığımız kılıç çeşitlerinden biri şemşirlerle beraber bunlardır.

⁸ Ancak bu kılıçların hanlık ordusunda bulunmaları bunların tamamının, adlarını aldıkları coğrafyalardan satın alındığı anlamına da gelmez. Bunlar daha ziyade kendi bölgelerden getirtilen madenlerle, kılıçların biçimsel özelliklerine göre Türkistan'ın üretim merkezlerinde yapılıyordu. Özellikle Hint kılıcı ve şemşirler için bu yorum rahatlıkla yapabiliriz, zira bunlar Türkistan'a yakın bir coğrafyada bulunup, Ortaçağ savaş sanatının da karakteristik kılıç türlerinin başında gelmektedir ve Türkistan'da bunları icra edebilecek sanatkârlar yukarıda da bahsi geçtiği üzere Timur döneminde bölgeye yerleştirilmiştir.

Çeşitli madenlerden imal edilen Ortaçağ İslam Dünyasının bu ünlü kılıçları hakkında Nevruzname adlı eserinde malumatlar veren Ömer Hayyam, kalite bakımından Yemen kılıçlarını birinci, Hint kılıçlarını ikinci ve Mısır kılıçlarını on dördüncü sıraya koymaktadır (Bakır572,573).

Ortaçağ boyunca kılıç sanayi merkezi durumunda olan Hindistan, dünyanın her yerine demir çelik ihraç etmekteydi (Bakır574). Literatüre Hint kılıcı olarak geçen bu coğrafyaya özgü kılıçların kalitesini belirleyen en temel unsur ise yapımında kullanılan madenlerdi. “*Mühenned*”, “*Hindi*”, “*Hinduvani*” gibi adlarla anılan ve sahip olunması iftihar meselesi sayılan (Göksu218) bu kılıçların en temel özelliği uzun, geniş olması ve yumuşak maddeleri daha iyi kesebilmesiydi (Bakır574).

Hanlıkta kullanılmış diğer bir kılıç türü Yemen kılıçları ise daha ziyade yayalara hitap eden kısa kılıçlardı. Ünlerini Yemen bölgesindeki ustaların üslubunun belirlediği bu kılıçların demiri ise Hindistan'dan ithal edilirdi (Bakır573) ve Hint kılıçları gibi yumuşak maddeleri kesmekte kullanılıp, sert nesnelere için kullanılışlı değildi (Göksu220).

Öteden beri demir endüstrisinde önemli bir yere sahip olan İran, diğer aletler gibikılıç, zırh ve başka silahları da ustalıklı yapmakta, şemşir adını verdikleri kılıçların temel malzemesi olarak da Herat çeliğini veya buradaki madenlerinden çıkarılan demiri kullanmaktaydı (Bakır573). Müslümanların ve Türk-Moğolların İran coğrafyasında egemenlik kurmalarından itibaren onlar tarafından öğrenilen ve baskın bir şekilde kullanılmaya başlanan bu kılıçların son kullanıcılarından biri de Buhara Özbek Hanlığı oldu. XIX. Yüzyılın sonlarına kadar Buhara Emirliği'nde kullanımına devam edilen şemşirler daha kavisli ve balçaklı yapılarıyla dikkat çekmekteydi (Olufsen476).

3. Mızrak/Kargı

Kaynaklarda genellikle süngü, kargı, cida olarak da geçen mızraklar, Buhara kaynaklarında daha ziyade Farsça karşılığı neyze olarak karşımıza çıkmaktadır. Şibanî Han'ın konar-göçer Özbeklerinin Maverâünnehir'de görünmeye başladığı ilk devirlerden itibaren hafif süvari birliklerinde kullandıkları silahlardan biriydi (Alpargul10).

Abdullah Han devrinde Şibanîler arasındaki iç karışıklıklar devrinde⁹ ve siyasi birliğin sağlanmasından sonraki yıllarda mızrakların Buhara

⁹ Maverâünnehr'e yerleşmeleri ile bölgeye yeni bir siyasal düzen getirerek âdem-i merkezîyetçi bir yönetim anlayışını benimseyen Şibanî Özbekleri, Şibanî Han ve Ubaydullah Han gibi, kendi bölgelerini yöneten hanedan üyelerine otoritelerini kabul ettirmeyi başarmış hanlar zamanında, sükûnetin hâkim olduğu ve çevre güçlerle rahat rekabet edebilen bir devlet durumunda olmuştur. Ancak Ubeydullah Hanın 1539'da

ordusunda temel silahlar arasında oldukları anlaşılmaktadır (Buhari, *Şeref-Nama*, C. I: 134, 153, 171; C.II: 110, 119, 197, 253). Bu dönemde silah üretiminin yanı sıra ticari faaliyetlerin de hızlanması mızraklarda da çeşitliliği arttırmış, Buhari'den aldığımız bilgilere göre, Abdullah Han'ın askerleri Afganistan seferi sırasında Arabistan'ın Hatt (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 283, dipnot 654) adlı bölgesinde üretilen "*Hatti Neyze*" adlı mızrakları kullanmışlardır (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 163).

4. Gürz

Eski çağlardan bu yana savaş sanatında birçok toplum tarafından kullanılan gürzün Türkçe karşılığı topuz olup, bu silahın Şibanî Özbeklerinin Maverainnehr'de görünmeye başladıkları ilk yıllardan itibaren orduda bulunduğu kaynaklarca malumdur. (Muhammed Salih210; *Materialı Po İstorii Kazahskih* 75; Khwandamir508). Feth-name'den aldığımız bilgilerden Türkistan'ın fethi sırasında Özbek ordusunda bizzat Şibanî Han'ın da kullandığı gürzlerin daha basit yapıda ancak ağır gürzler olduğu anlaşılmaktadır (*Materialı Po İstorii Kazahskih* 75).

Abdullah Han dönemine gelindiğinde ise gürzlerin daha nitelikli ve kullanışlı hale geldikleri görülmektedir. Han'ın siyasi birliği sağlamak

vefatından sonra feodal düzenden kaynaklanan sorunlar bütün Özbekleri yönetecek uluğhanın iktidara geliş sürecini uzatmış, Buhara, Semerkand ve Taşkent gibi merkezleri yöneten Şibanî hanedanı üyeleri devleti yönetme hakkını kendilerinde görerek, hanlıklarını ilan etmişlerdir. Buhara'da Ubeydullah Han'ın oğlu Abdülaziz Han (1540-1550), Semerkand'da ise Köçküncü Han'ın oğlu Abdüllatif Han iktidara gelmiştir. Bu iki han şartları lehine çeviremeyerek hanlıktaki birliğin sağlanması sürecini uzatmışlardır. Bu dönemin en aktif şahsiyeti olarak Taşkent hâkimi Nevruz Ahmed Han ön plana çıkmaktadır. Diğer sultanlarla iş birliği yaparak Buhara'yı Abdülaziz Han'ın elinden alan Nevruz Ahmed Han, buna rağmen siyasette önemli bir ağırlığı olan Cuybari tarikatının desteğini alamadığı için bir süre sonra Buhara'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak Cuybarilerin desteği ile tekrar Buhara tahtına oturan Abdülaziz'in de tarikat ileri gelenleri ile arasının bozulması, iktidar mücadelesinde bu tarikat önderleri bir başka hanedan üyesi İskender Han ve oğlu Abdullah Han'a yakınlaştırmıştır. Nevruz Ahmed Han'ın esasen daha güçlü olduğu ve Taşkent ile birlikte Semerkand'ı da elinde bulundurduğu bir süreçte, Cuybarilerin desteğini alan Abdullah Han, uzun soluklu bir mücadele sonrasında durumu kendi lehine döndürmeyi başarmıştır. Nevruz Ahmed Han'ın 1556'da ölümünden sonra, bu kez Şibanî sülalesinin en yaşlı üyesi olarak han ilan edilen Pir Muhammed ile mücadeleye girişen Abdullah Han, nihayet 1561 yılına gelindiğinde mücadeleyi kazanarak babası İskender Han'ı Özbeklerin uluğ hanı olarak ilan etmiştir. Ancak henüz Buhara Özbek hanlığında iç mücadeleler sona ermiş değildi. Babasının hanlığı döneminde hanlığın yönetimini fiilen elinde bulunduran Abdullah Han, Taşkent'i merkez olarak elinde bulundurarak kuzeydeki steplere hâkim olan Nevruz Ahmed Han'ın oğlu Baba Sultan ile mücadele etmek zorunda kalmış, nihayet 1582'de adı geçen hanın öldürülmesiyle de hanlığı birleştirmeyi başarmıştır ve uzun bir periyodu kapsayan iç karışıklık dönemini böylece sona erdirmiştir (Alpargu 563-564)

uğruna giriştiği savaşlar sırasında askerlerinin birçok defa gürz kullandıklarına dair bilgilere Abdullah-name'de rastlamaktayız (Buhari, *Şeref-Nama*, C. I: 147, 154; C. II: 119,253). Sabran Kalesi muhasarası sırasında (1579) Çiğdelik adlı bir mevkide Baba Sultan ile çatışan Abdullah Han'ın askerleri, "şeşper" adı verilen bir topuz türünü kullanmışlardı (*Materialı Po İstorii Kazahskih*299). Savaş sanatının incelikli ürünleri olan bu gürzlerin topuz kısmı altı dilimli bıçaklardan oluşmaktadır. Dilimler gövdeden çıkışta enlidir ve dış kenara geldikçe incelikler. Fakat kenarlar bir kesici silah ağzı gibi keskin değildir. Bu da silahın daha çok vurucu, ezici ve parçalayıcı türde olduğunu düşündürmektedir (Eralp47).

5. Teber ve Teberzin

Tarihin en eski silahlarından biri olarak karşımıza çıkan balta, Türkçe yazılmış Özbek kaynaklarında bu adla (Muhammed Salih220), farsça eserlerde ise "Teber"(Buhari, *Abdullah-name*, C. I:149; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 289)olarak karşımıza çıkmakta olup XVI. yüzyıl boyunca Şibanî Özbekleri tarafından sıkça kullanılmış bir silah olmuştur.

Şibanî Han, Harezmi yöneticisi Çin-i Sufi'ye karşı oldukça uzamış Ürgenç Kalesi kuşatmasında, askerlerine üç gece boyunca kale önünde durmalarını ve balta (Muhammed Salih 220)ile savaşmalarını emrettiğini göz önüne alırsak ilk dönem silah ve teçhizatı sınırlı konar-göçer orduda baltanın oldukça önemli bir silah olduğunu kavrayabiliriz.

Abdullah Han'ın şaşalı döneminde uzun saplı savaş baltaları teberlerin (Buhari, *Şeref-Nama*,C.I: 149) yanı sıra kısa saplı "teberzin"leri (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 153) de kaynaklarda sıkça görmeye başlıyoruz. Bu silahlardan sapı ile beraber bir iki metre civarında olan teberler, daha çok piyadelerin kullanmaları için dizayn edilirken, ondan daha kısa teberzinler ise süvarilere hitap etmekteydi (Göksu 256). Ancak hanlık ordusunda teberzinlerin bazen piyadeler tarafından kullanıldıklarına da şahit olmaktayız (Muhammed Yar bin ArabKatagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 289).

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre,Buhara ordusunda savaş baltalarının yakın çatışmalar dışındaen önemli kullanım alanlarından biri de büyük kale kapılarını parçalamaktı. Abdullah Han'ın Belh ve Şibirgan kuşatmaları sırasında kale içerisine giriş kapılarının teberzinler ile parçalanmasıyla mümkün olmuştu (Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 289). Yine Han'ın Hisar kuşatmasında (1574-75) bir kısım askerler merdivenlerle kale içercesine girmeye çalışırken, diğerleri de savaş baltaları ile kale kapılarının kilitlerini parçalamayı başarmıştır (Buhari,

Şeref-Nama, C. II: 173) Bundan da anlaşılacağı üzere XVI. yüzyıl savaş baltalarının ağırlığı fazla, alaşımı ise sert olmalıdır.

B. Ağır Silahlar (Muhasara Aletleri)

1. Mancınık ve Arrade

Ateşli silahların ortaya çıkışına kadar ağır kuşatma vasıtalarının vazgeçilmezi olan mancınık, germe, bükme veya çekme suretiyle bir direğin eksenini etrafında dönmesiyle işleyen ve dengeli bir hareketle, büyük bir güçle taş, ok, neft vb. cisimler fırlatan savaş aletidir (Göksu 319). Yapısı itibariyle mancınık gibi, ancak onlardan daha küçük olan arradeler ise daha ziyade neft, ateş vb. yanıcı maddeleri atmak için kullanılmakta olup (Göksu319), her iki araç da XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abdullah Han'ın ordusunda sıkça kullanılan silahlar arasında yerini almıştır (Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 85, 135; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd*272).

Tarihsel kaynakların bize haber verdiği üzere Buhara ordusunda mancınık ve arradelerin kullanımı, ateşli silahların yaygınlaşmaya başladığı döneme rastlamaktadır ve Abdullah Han döneminde bu vasıtaları kullanmaktan sorumlu “*mancınıksazan*” (*Materialı Po İstorii Kazahskih* 303) adı verilen bir askeri birlik ihdas edilmiş ve bu birliğin komutası esasen topçu birliklerinin başında olan Üstad Ruhi adındaki komutana bırakılmıştır (Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 85). Andhoy Kalesi kuşatması sırasında (1571) ateşli ağır muhasara silahları ile birlikte kullanılan mancınık ve arradeler kuşatma sırasında kale duvarları ve burçlarını hedef almış ve bunların yıkılmasına katkıda bulunmuştur (Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 85; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 272).

Abdullah Han'ın Baba Sultan ile olan mücadelelerinden Sabran Kalesi kuşatmasında müracaat edilen mancınıklarla bu kez yalnızca kale duvarlarını değil şehir sakinleri ve şehrin suyollarını da hedef alınmış ve kale kısa sürede düşürülmüştü (*Materialı Po İstorii Kazahskih* 303). XVI. yüzyıl boyunca Buhara Hanlığı'nın muhasaralarda vazgeçilmezi olan mancınık ve arradeler bu yüzyıldan sonra ateşli silahların yaygınlaşmasıyla yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.

2. Neft (yanıcı/yakıcı maddeler)

Ortaçağ boyunca en etkili ve tahrip gücü yüksek savaş araçlarından biri muhtelif kimyasal maddeleri karıştırarak ortaya çıkarılan ve genel olarak neft adı verilen yakıcı/yanıcı maddelerdir (Göksu 360). Bu karışımlar tarihi hadiselerden anladığımızı göre çeşitli kâse, şişe ve çömleklerin içerisine konulmak suretiyle “*neftbazan*” (Buhari, *Abdullah-name* C. II: 273, dipnot

112) veya “ateşbazan”(Materialı Po İstorii Kazahskih 303) adlı askeri bir askeri grup tarafından kullanılmaktaydı. Bu yanıcı/ yakıcı maddeler bazen bizzat askerlerce, bazen de mancınık¹⁰ ve arrade gibi çeşitli muhasara makineleri vasıtasıyla da atılırdı.

Orta Asya'da kullanımları Timurlular döneminde oldukça yaygınlaşan yanıcı/yakıcı maddeler (Şami 305, 318; Yezdi 335), Buhara ordusunda ise XVI. asrın ikinci yarısı itibariyle sıklıkla kullanılmıştır. Abdullah-name'den aldığımız bilgiler ışığında neftlerin hanlıktaki iç karışıklıklar sırasındaki kale muhasaralarında sıkça kullanıldığını görüyoruz. Abdullah Han'ın Safevilere karşı Turbat Kalesi kuşatmasında (1567) inşa ettirdiği serkublar¹¹ üzerine tüfekçiler ile beraber neftbazanlar da yerleştirilmiş, böylece iç kale tahrip gücü yüksek silahlarla vurulmak istenmiştir(Buhari, Şeref-Nama, C. II: 21). Yine Din Muhammed Han'a karşı gerçekleştirilen Belh kuşatması (1573) sırasında da inşa edilmiş serkublar üzerine yerleştirilen neftçiler, diğer muhasara aletleri olan “zenburek” ve tüfekçilerle birlikte senkronize atışlar yaparak kale içerisindeki insanları hedef almışlardır (Buhari, Şeref-Nama, C. II: 152).

Yanıcı/yakıcı maddelerin Buhara ordusundaki kullanımını sadece kale kuşatmalarında görmüyoruz. İç karışıklıklar devrinde birçok defa Abdullah Han ile karşı karşıya gelen Baba Sultan'ın ordusunda, Rumlu tüfekçiler ile beraber bir neftbaz birliğinin de yer aldığını Abdullah-name'den öğrenmekteyiz (Buhari, Şeref-Nama, C. II: 164).

3. Tura/Töre ve Çapar/Çeper

Kale kuşatmalarında taarruz sırasında karşıdan gelebilecek her türlü saldırıya karşı büyük savunma gereçleri olan korkuluklar ve büyük kalkanlar savunma teçhizatında zaruri birer ihtiyaç olmuştur. Bozkır savaş kültüründe Moğollar (Uyar191), İlhanlılar (Uyar191-192) ve Timurlular (Şami147, 195, 270; Yezdi153)döneminde kullanımına rastladığımız bu korunma gereçleri Buhara Özbek Hanlığı'nda mancınık, arrade ve top gibi ağır muhasara araçlarının yaygınlaşmasına kadar en önemli ve önde gelen savunma teçhizatı olarak göze çarpmaktadır.

Bu teçhizattan “tura/töre”, hücum sırasında askerlerin önlerinde tuttıkları temel yapı malzemesi odun olan (Muhammed Salih57-58) insan boyundaki kalkanlardır (Budagov, C.I: 391). “Çapar/çeper” ise savaş esnasında düşmanların attığı taş ve oklardan korunmak için kalkan ile birlikte kullanılan mazgal biçiminde büyük bariyerlerdir (Budagov, C. I: 469).

¹⁰ Karabuğra mancınığı (Buhari, Abdullah-name, C. II: 407, dipnot 1337)

¹¹ Kale kuşatmalarında kuşatan tarafın kale surları karşısına inşa ettiği yapay tepectir.

Şibanî Han'ın Türkistan'ı fethi sırasında hemen hemen her kale kuşatmasında başvurduğu tura/törelere esasında kaleye merdivenlerle tırmanacak askerleri, en azından kale surlarına kadar korumak amacıyla kullanılmaktaydı (Muhammed Salih 45, 68, 201, 220). Özellikle Babür'ün elinde bulunan Semerkand'ın muhasarası sırasında (1501) güçlü kale surlarının geçilebilmesi için törelere büyük oranda müracaat edilmişti. Bu kuşatmada Han'ın emri ile çevredeki ağaçların kesilmesiyle oluşturulan tura/törelere ve merdivenler ile kaleye doğru hücumla geçilmiş, surların dibine yaklaşan askerler merdivenlerle kale içerisine girmeyi denemişler, ancak bu taarruzla kalenin alınması hemen mümkün olmamıştır (Muhammed Salih 68-69). Zira o dönemde mancınık arrade ve ateşli silahlardan yoksun olan Özbek ordusu, tek başına bu maddi külfeti az teçhizatla Türkistan'ın bu büyük şehirlerinin surlarını aşamamış, surlardan atılan ateş ve taşlarla da ağır zayıyat vermişti (Muhammed Salih 69).

Benzer bir harekât Harezmi'nin merkez kalesi olan Ürgenç'in alınması sırasında da (1505) gerçekleşmiş ancak bu girişim de çok ağır zayıyatla sonuçlanmıştı (Muhammed Salih 201). Bu yüzden hanlığın temellerinin atıldığı ilk yıllarda, kuşatmaları uzun süre sürdürerek kale halkını kıtlığa terk etmek suretiyle teslimiyete zorlamak elzem bir hale gelmişti (Muhammed Salih 216-224).

Abdullah Han döneminde, Buhara ordusunda tura/törelere birlikte çapar/çeperler de görülmeye başlamıştır. Ancak bu dönem kale kuşatmalarında top, mancınık ve tüfek gibi silahların da kullanılmasıyla orduda tura/töre ve çapar/çeperin yararlılığı artmış, top atışları ile birlikte kale sur ve burçlarının büyük oranda tahrip edilmesi ve surlar üzerindeki askerlerin önemli ölçüde yıpratılması ile surlar daha rahat aşılır hale gelmiştir (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 135, 172; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 289).

4.Şatu/Nardban/Merdiven

Kale kuşatmalarında kullanılan, bilinen eski araçlardan biri sayılan merdivenler, Buhara Özbek ordusunda özellikle ilk dönemlerde sıkça kullanılmış teçhizatın biriydi. Şibanî Han'ın Türkistan'ı fethi boyunca kale kuşatmalarında tura/töre ile beraber "şatu" ve "nardban" adı verilen merdivenlere müracaat ettiğini görüyoruz (Muhammed Salih 41, 57, 68, 119, 201, 220). Ancak yukarıda da bahsettiğimiz üzere, merdivenleri kale duvarlarına yaslanan askerler, huruç hareketi sırasında (Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 66-67; Duğlat 422; Muhammed Salih 68-69) çoğu zaman surlardan atılan taş, ok ve mızraklara maruz kalıyor (Muhammed Salih 68, 201), bazen de merdivenlerin boyu yüksek duvarlara

karşı kısa kalıyordu (Muhammed Salih119). Bu gibi sebeplerden, bunlarla kale içerisine giriş pek de mümkün olmuyordu.

İlk devirlerde temel muhasara araçlarından biri olması sebebiyle merdiven üretimi oldukça önemliydi. Muhammed Salih, Semerkand muhasarası sırasında her askere bir merdiven düşecek kadar merdiven yapıldığını söylemektedir (Muhammed Salih57).Musahirü'l-bilad'dan aldığımız bilgiler de Muhammed Salih'i doğular niteliktedir. Esere göre bu kuşatmada 30 ayaklı yüzlerce merdiven kale duvarlarına yaslanmış ve bunlar vasıtasıyla surların aşılması hedeflenmiştir (Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 67).

Muhasara silahlarındaki çeşitliliğin artmasıyla merdivenlerin kuşatmalarda sağladığı fayda tura/törelere paralel bir şekilde artmıştır. Abdullah Han'ın Hisar kuşatması sırasında ateşli silahlar ile düşman askerlerinden arındırılan surlar merdivenlerle rahat bir şekilde aşılmıştır(Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 172).

5. Serkub

Muhasara savaşlarında “kule” ve “debbabe” adı verilen savaş araçları tarihin en eski çağlarından itibaren orduların müracaat ettikleri bir vasıta olmuştur.Genellikle kalın ve sıkı ağaçlardan imal edilen bazen de demir, kurşun, bakır gibi madenlerle kaplanan bu araçlar, tekerlek üzerine yerleştirilerek surlar üzerine yönlendirilir ve bu sayede kale içerisine girmenin yolları aranırdı (Göksu 352-353).

Buhara ordusunda kuşatma vasıtaları arasında kule ve debbabe gibi tekerlekler üzerinde hareket ettirilen kompleks yapıda vasıtalar karşımıza çıkmasa da, kullanım amacı aynı, daha basit yapıda “Serkub” adı verilen teçhizata rastlamaktayız(Buhari, *Şeref-Nama*,C.II: 21, 152; Tali 43, 88). Timur'un ordusunda da varlığından haberdar olduğumuz¹², temel yapı malzemesi taş, toprak ve ahşap (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 21; *Materialı Po İstorii Turkmen*358) olan serkuplar, surların karşısına inşa edilen ve yükseklik bakımından kuşatma altındaki kalelere hâkim olan (onlardan daha yüksek) yapay tepeciklerdir (*Materialı Po İstorii Turkmen* 357, dipnot 3).Bu yükselti sayesinde kale içerisindeki düşmanlar daha iyi gözlenmekte ve özellikle bunun üzerine yerleştirilen ateşli silahlar ile kale içerisine daha rahat atış imkânı bulunmaktaydı (*Materialı Po İstorii Turkmen* 357-358).

Abdullah Han'ın Safevilere karşı başlattığı Horasan seferleri kapsamındaki Turbat Kalesi kuşatması sırasında serkuplardan istifade

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. (İbni Arabşah 256; Şami 262)

ettiğini görmekteyiz. Bu kuşatma sırasında inşa edilen serkuplar üzerine tüfekçiler ve neftçiler yerleştirilerek kale içerisindeki düşman ordusunu büyük oranda yıpratmıştı (Buhari, *Şeref-Nama* C.II: 21).

6. Lağım ve Nakkap

Kuşatma sırasında kale duvarlarını delmekle görevli askerlere “*nakkap*”, tünel kazmakla görevli kişilere ise “*lağımçı*” denilmekle beraber kaynaklarda çoğu defa bu iki kelime aynı anlamda kullanılmıştır (Göksu368). Özbek kaynaklarında ise bu uygulama ilk devirlerden itibaren “*mürcel*”¹³(Buhari, *Şeref-Nama*, C. II:224; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 315; Muhammed Salih45) olarak, bunu gerçekleştiren askeri sınıf ise daha ziyade “*nakkaban/nakkabçıyan*”(Materialı Po İstorii Kazahskih 305) şeklinde adlandırılmıştır.

Lağım ve nakkabın savaş sanatında geçmişi eskilere gitmekle beraber kale surlarının giderek güçlendiği geç Ortaçağ ve Yeniçağ'da kullanımları daha önemli bir hale gelmiştir. Orta Asya'da Özbek hâkimiyetinin yaklaşık bir asır öncesinde ise bunlar, Timur'un kale kuşatmalarında en çok başvurduğu ve ordusunun uzmanlaştığı yöntemlerden biri olmuştur (Şami106, 189, 262; Yezdi141,229-230, 388, 404; İbni Arabşah256). Nakkap ve Lağımçılar muhasara sırasında kale duvar ve burçlarının temellerine doğru tüneller kazar ve bu tüneli desteklemek için de tahta direkler yerleştirir ve bu direklerin daha sonra tutuşturulmasıyla duvar veya burç kendi ağırlığı ile çökerdi (Göksu368). Bu usul lağımçılığın ilk devirlerindeki uygulama biçimi olup barutun kullanımına başlanmasından sonra “*mayınlama*” adı verilen yeni bir tarz oluşmuş; burç ve duvarların altına yerleştirilen barut ve diğer patlayıcı maddeler sayesinde duvarlar ve burçlar çökertilmeye başlamıştı (Göksu368).

Buhara Özbek hanlığında lağım ve nakkabın uygulandığına dair ilk bilgileri Şibanî Han dönemi kaynaklarından almaktayız. Bu dönemde Lağım ve nakkap yöntemi duvar delme ve duvar veya burcu kendi ağırlığı ile çökertme gibi yöntemiyle icra edilmekteydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise barut ve çeşitli patlayıcıların kullanılmasıyla bu yöntem daha çağdaş ve etkili bir hale geldi.

Muhammed Salih, Şibanî Han'ın Babür'le olan mücadeleleri sırasında Debusi Kalesi muhasarasında (1501) üç günde 6 mülcer (45) kazdığını söylemektedir. Yine Şibanî Han'ın Kazak seferi kapsamında gerçekleştirdiği

¹³ Bu kelime ayrıca saldırılara karşı kazılan siperleri de ifade etmektedir. (Materialı Po İstorii Kazahskih 304; Zafer-Name-i Hüsrevî 77, 86, 95, 123, 147, 205)

Kelat Kalesi muhasarasını betimleyen Hunci'nin verdiği bilgiler, ilk dönem lağımalarının kullanım biçimleri açısından büyük bir ipucu vermektedir. Onun ifadesiyle dik bir yamaçta sert kayalıklar üzerine kurulmuş bu kaleyi lağım kazarak geçmek mümkün değildi (272). Bu ifade o dönem nakkap ve lağımcılarının duvar delme ve sur altından çıkma faaliyetlerinde bulunduğu kanıtı niteliğindedir.

Babür'ün verdiği bilgiler ise Özbek lağımcılığının ilk devirlerde burç ve kale duvarlarını da çökertebilecek meziyetlerde olduğunu göstermektedir. Şibanî Han'ın askerleri Ala-Kurgan¹⁴ kuşatmasının (1508)17. günü kale duvarlarından birine delik açarak kurganın bir burcunu yerle bir etmişlerdi(C. II: 228).

XVI. yüzyılın ikinci yarısında itibaren ise Buhara ordusunda nakkap ve lağımcılık çağın en modern kullanım usulleriyle uygulanmaya başlandı. Bu faaliyet gerçekleştirilirken birçok strateji ve yöntem deneniyordu. Bunda kuşkusuz barut kullanımının hanlıkta yaygınlaşmaya başlaması önemli bir unsur olmuştur. Başta Abdullah-name olmak üzere birçok kaynak lağımcılıkta yeni usul mayınlama hakkında önemli betimlemeler sunmuştur. Abdullah Han, Sabran Kalesi kuşatmasında özellikle top ve mancınıklar başta olmak üzere ateşli silahları özenle hazırlatmış, top atışlarından sonra nakkabanlarına ucu sivri kazmalar kullanarak tünel kazmalarını ve kale hendeğinin altından geçerek kale surlarının altına kadar gitmeleri emretmişti. Daha sonra burç ve duvarların altına kadar gelen askerler, ahşap ve kereste ile çeşitli yanıcı ve patlayıcı hafriyatı ateşlemişti. Bu sayede burç ve kale duvarları çökertilmişti (*Materialı Po İstorii Kazahskih* 305).

Safevi kaynaklarından Âlem Ara-yı Abbas'ta da Özbek lağımcılarının faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur. Safevilere karşı Nişabur Kalesi kuşatmasında (1593) lağımcılar kullanılmış, kale burçlarından birinin altına ulaşan lağımcılar buraya barut ve çeşitli patlayıcı maddeler yerleştirerek büyük bir patlama ile burçları havaya uçurmuş, bu sayede kaleye girmek mümkün olmuştu (Münşi, C. II: 169).

Buhara ordusunda lağımcılık faaliyeti sadece surları ve burçları yıkmak amaçlı değil, bazen kale çevresindeki hendek mâniyası içerisindeki suları boşaltma amaçlıyla da uygulanmaktaydı¹⁵. Yukarıda bahsettiğimiz Abdullah Han'ın Sabran seferi sırasında nakapçıyanlar emir gereği kısa sürede kale hendeğine doğru lağım kazmaya başlamışlar, daha sonra tüneller ve hendek arasındaki engelleri açarak hendekteki suların lağıma boşalmasını

¹⁴ Şibanî Han'ın Horasan seferi kapsamında kuşattığı Timurlu kurganlarından biridir.

¹⁵ Şerafeddin Ali Yezdi bu yöntemin Timur'un lağımcı birliği tarafından Ankara Kalesi hendekleri üzerinde uygulandığını aktarmaktadır (390).

sağlamışlardır. Bu sayede boşalan hendeklerden geçişle daha rahat bir kuşatma gerçekleşmişti (*Materialı Po İstorii Kazahskih*305). Şibanîlerin son devirlerinde sıklıkla müracaat edilen lağımcılık faaliyetine Astrahanlar (Buhari, *Ubeydulla-name*135) ve Mangıtlar (*Zafername-i Hüsvrevi*77, 95, 147, 205) zamanında da devam edilmiştir.

7. Köçebend

En eski çağlardan beri savaşlarda kuşatma yapan ordular kadar, kuşatma altındaki tarafın da çeşitli savunma silah ve teçhizatını kullanma zorunluluğu olmuştur. Özellikle savunma surları veya hendeklerin olmadığı yerleşim birimlerinde, eldeki malzeme doğrultusunda çeşitli engeller yapılarak düşman saldırıları yavaşlatılmaya veya önlenmeye çalışılmıştır.

Buhara ordusunda bu basit savunma vasıtaları hemen hemen her dönemde kullanıla gelmiştir. “*Köçebend*” olarak adlandırılan teçhizat düşmanın ani saldırılarına karşı sokağın iki ucunun tahkim edilerek ordudaki çeşitli teçhizatla barikat kurulması olayıdır (Buhari, *Abdullah-name*, C. I: 383, dipnot 558). *Abdullah-name*’den aldığımız bilgilerde Özbek sultanlarından Kılıç Kara Sultan’ın, Abdullah Han’a karşı mücadelesi sırasında Uğanak köyüne sığındığı sırada, buranın her tarafını kendi uruklarını¹⁶ kullanarak köçebendlere dönüştürdüğünü görmekteyiz (Buhari, *Şeref-Nama*, C. I: 108). Buradan da anlaşıldığı üzere köçebendler oluşturmak için orduda bulunan her türlü engel oluşturabilecek teçhizattan istifade edilebiliyordu.

C. Ateşli Silahlar

1. Ateşli Silahların Orta Asya’ya Geliş Süreci

Orta Asya’da ateşli silahların ilk defa kullanılması XIV. asrın sonlarına Timurlular devrine kadar inmektedir. Bu yüzyılın ilk yarısından Timur’un iktidara gelmesine kadarki süreçte kaynaklardan edinilen bilgiler, bu coğrafyadaki savaşlarda ateşli silahların kullanılmadığını göstermektedir. (Belenitskiy23).

Ancak Timur’un gelişi ile birlikte Orta Asya savaş sanatında da büyük değişiklikler meydana geldi. Devletin Orta Asya’nın doğal sınırlarını giderek aşmasıyla daha büyük şehirleri fethetmek durumunda kalan Timur’un, savaş sanatında giderek yer edinmeye başlayan ateşli silahlar ile ilgili kendisine ulaşmış olan haberlere kulak vermemesi olanaksızdı. Böylece Orta Asya’da ateşli silah kullanıldığına dair ilk bilgiler dönemin çağdaş kaynaklarında görünmeye başladı. Timur’un 1379 Harezmi kuşatması sırasında mancınık ve

¹⁶ Seferdeki ordunun muhtelif ağırlıklarını ifade etmektedir (Babür, C. II: 659-660)

arradeler dışında ilk kez *r'ad* ya da *keman-i r'ad*¹⁷ adlı bir kuşatma vasıtasının adı geçti (Belenitskiy23).

Ancak bu arkaik ateşli muhasara aracı dışında Timurlu devrinin son yıllarına kadar Orta Asya'da gerçek manada topların kullanıldığına dair bilgiler neredeyse hiç yoktur. Sadece Sultan Hüseyin Baykara devrinde adından haberdar olduğumuz Orta Asya'ya özgü "*dig*"lere (kazan) rastlamaktayız ki bu vasıta, XVI. yüzyılda Şibanî Özbeklerinin en sık kullandığı top türlerinden biri oldu.

Batı menşeli topların Orta Asya'ya geldiği tarih ise Timurluların iktidarını Şibanî Özbeklerine terk ettiği XVI. asrın ilk yarısına rastlamaktadır. Babür'ün şansını Hindistan'da aradığı ve Özbeklerin Türkistan'da yeni bir siyasal kültür oluşturmaya başladığı bu devirde, her iki topluluk da ateşli silahları kullanmış, bunların temini ve gelişimini sağlarken de dış etmen olarak Osmanlılara müracaat etmişlerdi (İnalcık, "The Socio-Political" 202; Togan117; Belenitskiy 26). XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Babür'e gereken top desteğini sağlayan Osmanlılar, mezkûr yüzyılın ortalarına doğru ise Türkistan'la arasında adeta demirperde vaziyeti gören Safevi tehlikesine odaklanmış ve askeri teknolojilerini bu devleti zayıflatmak, hatta ortadan kaldırmak için Türkistan'ın sahipleri Özbeklerle paylaşmakta sakınca görmemişti.

Buhara Özbek Hanlığı'nda topların varlığına dair ilk temel bilgileri Türkistan'ı 1556'da ziyaret eden Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis'ten almaktayız. Hanlığın iç çekişmelerle boğuştuğu bir esnada bölgede bulunan Seydi Ali Reis, Abdullatif Han'ın vefatı üzerine yeni han olmuş Nevruz Ahmed Han'a (Barak Han)daha önceden Kanuni Sultan Süleyman tarafından yeniçeriler ile bir miktar top¹⁸ ve tüfek gönderildiğini öğrenmişti (88)¹⁹. Bu sayede Türkistan Batı tarzı toplarla ilk kez tanışmıştı, ancak padişahın Safevilere karşı kullanılması için gönderdiği bu topları (Togan 135),

¹⁷ Arapça gök gürültüsü manasında gelen R'ad, Orta Asya'da kullanılan ilk ateşli silah türü olup Timur'un varisleri tarafından da daima kullanılmış ve daha sonra bu miras Buhara Özbek Hanlığı'na intikal etmiştir. Ancak R'ad terimine Özbek kaynaklarında pek sık rastlamıyoruz. Sadece Hafız Taniş Buhari, Abdullah Han'ın, Baba Sultan'ın elinde bulunan Sabran Kalesini muhasarası sırasında "*Radendazai*"lerine yani r'ad kullanıcılarına digleri (kazan) kurma emrini verdiğini aktarmaktadır (*Materialı Po İstorii Kazahskih* 303). Fiziksel niteliği hakkında çok bilgi sahibi olmadığımız r'ad ya da keman-i r'ad kaynaklardan edindiğimiz bilgiler göre rehtarlar (dökümcü) tarafından yapılmakta, çok büyük taşları fırlatabilmekte ve kullanıldığı sırada müthiş bir gürültü çıkarabilmekteydi (Belenitskiy 25). Buradan edindiğimiz bilgiler bu araçların, aşağıda ayrıntılı bir şekilde değineceğimiz diglerin (kazan) arkaik bir modeli olabileceğini de akıllara getirmektedir.

¹⁸ Muhtemelen zarben/darben topları olmalıydı.

¹⁹ Gönderilen bu yardımdan Hammer de bahsetmektedir. Bkz. (Purgstall, C. VI: 1704-1705)

Türkistan’da kendi bölgelerinde hâkimiyet kurmuş hanlar, birbirlerine karşı olan mücadeleleri için kullandılar (Seydi Ali Reis 89). Bu yardım teşebbüsü Osmanlı cephesinde amacına ulaşmamış gibi görünüyorsa da Özbekler için büyük bir önem arz ediyordu. Türkistan coğrafyasına girmiş bu silahlar ve silah uzmanları sayesinde,hanlıktaki topçuluk sanatı en azından bundan sonraki on yıllar içerisinde önemli bir gelişim gösterdi²⁰.

Abdullah Han’ın iç savaşlarda üstünlüğü yavaş yavaş ele geçirdiği yıllarda artık onun ordusunda da çeşitli toplar görünmeye başladı. Başlangıçta rakip hanları tasfiye ederek onların elinde bulunan,yukarıda bahsi geçen Osmanlı top ve topçu ustalarını ele geçiren Abdullah Han, bu mirası iyi değerlendirdi. Abdullah Han’ın hizmetine geçen Anadolu ustalar orduda topçulukla beraber bütün ateşli silah bölümlerini idare etmeye başlayarak, (Togan135) gelecek yıllarda önemli top döküm ustalarının yetişmesine önayak oldular. Böylece yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde hanlıkta topçuluk sanatı önemli bir aşamaya geldi ve artık topların üretimi de gerçekleşmeye başladı.

2.Toplar

XVI. yüzyıl boyunca “*Zarbzen/darbzen*”, dig, Zenburek ve Abdullah-name’de doğrudan “*tup*” olarak geçen büyük çaplı toplar Buhara Hanlığı’nda kullanılan başlıca türler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklarda Abdullah Han’ın ordusunda topların varlığına ilk kez amcası Din Muhammed Han’a karşı mücadelesi sırasındaki Andhoy Kalesi muhasarasında (1571) rastlıyoruz. Osmanlılara özgü *zarbzen/darbzen* topunun kullanıldığı bu kuşatmada, bu top yardımıyla kale surları, burçları ve sur önündeki “*hakriz*” adı verilen küçük duvarlar yerle bir edilmiş ve böylece kale kolayca ele geçirilmişti. Kuşatma sırasında bu vasıtanın kullanımı, toplarla birlikte bütün ateşli silah ve muhasara araçlarının kullanımından da sorumlu olacak Üstad Ruhi²¹ adlı bir topçu ustası tarafından tertiplenmişti (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 85).

Kale döven top (Sami 853) manasına gelen *darbzen/zarbzenler*, XVI. Yüzyıl itibariyle İslam dünyasında²² sık rastlanan hafif top türlerinden biri

²⁰ Abdullah-name üzerine yaptığımız incelemede dikkat çeken bir husus Andhud kuşatmasına kadar Abdullah Han’ın ordusunda herhangi bir ateşli silaha rastlanmamasıdır.

²¹ Tam olarak yerel bir topçu ustası olup olmadığı hakkında kesin bir sonuca varamasak da,bu topçu ustasının Osmanlıların bölgeye bırakmış olduğu mirasın bir parçası olarak orduda önemli bir vazife üstlendiğine şüphe yoktur.

²² Aslında bu topları ve de ateşli silahların genelini İslam dünyasında yaygınlaştıran temel hadise Osmanlıların, uluslararası siyasi gücünü devam ettirmek için, sahip oldukları bu teknolojinin sağladığı imtiyazdan istifade etme düşüncesi idi. Bu amaçla XVI. yüzyıl

olup Avrupa'da kullanılan ve “*Falconet*” adlı topun Doğu dünyası tarafından kullanılan cinsiydi. Ağırlığı yaklaşık bir kantar (54 kg) civarında, uzunluğu 1,5 metreden 3,75 cm. kadar olabilen bu toplar çap ve gülle küçüklüğüne rağmen, çağına göre seri atışlar yapmasından dolayı rağbet gören toplardan biriydi ve hafifliğinden dolayı birkaç tanesi kundak arabalarıyla nakledilebilirdi (Aydüz373-375). Ancak Buhara Hanlığı'nda bu toplarının kullanımının bir sürekliliği yoktu. Bunda en büyük sebep bu topları üretme teknolojisinin hanlıkta bulunmuyor oluşu ve varlıklarının sadece Osmanlılardan ithal edilebildiği ölçüde sürdürülmesiydi²³.

XVI. yüzyılda Buhara Hanlığı'ndaki asıl karakteristik top türü ise Dig(kazan) adı verilen büyük çaplı ve ağır taş güllerle atan toplardı. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere ilk kez Timurluların ahir döneminde rastladığımız bu top türü, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Babür tarafından kuşatma ve muharebe alanlarında başarıyla kullanılmış (Babür, C. II: 342, 349, 350, 376) ve mezkûr yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Buhara Hanlığı'nda görülmeye başlamıştı. Bugün bu silaha ait kalıntılara rastlamamız pek mümkün olmasa da Hafız Taniş Buhari'nin verdiği bilgiler ışığında silahın top türleri arasındaki yeri, kullanılışı ve niteliği hakkında bilgilere sahip olabiliyoruz.

boyunca Osmanlı ateşli silahları sadece Türkistan'a değil, Kırım Hanlığı, Hindistan Müslümanları ve Sumatra'daki Atçe Sultanlığı'na da gönderilmişti. Bu sayede ateşli silahlar Osmanlılar adına Orta-doğudaki rakiplere karşı yalnızca cephelerde kesin üstünlük sağlamıyor, ayrıca Asya'da, Portekiz, Rusya ve İran tarafından tehdit edilen ülkelerde de kendisine karşı emsalsiz bir prestij kazandırıyor. Özellikle Portekiz'in Hint Okyanusu ve Kızıl Deniz'deki yayılma teşebbüsleri, eski düşmanları bile hayatta kalma adına Osmanlılara muhtaç hale getirmişti. 1509'da Diu yakınlarında Portekiz'den aldıkları mağlubiyet üzerine Memlükler, bu tehlikeye karşı ayakta kalabilmek için Osmanlılara müracaat ederek bir donanma isteğinde bulunmuştu. Bunu kabul eden Osmanlı sultanı II. Beyazıt 1511'de top, tüfek, barut ve gemi yapımında kullanılacak bir miktar malzemeyi askeri bir birlikle Memlüklere gönderdi (İnalçık “The Socio-Political” 202-203). Bu durum zamanında Osmanlıların Orta-Doğu'daki güçlü rakipleri Memlüklerin artık onlara bağımlı bir hale geldiğini göstermesi açısından önemlidir. Doğu dünyasındaki bir diğer güç Safevilerde de XVI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren ateşli silah temini zaruri bir ihtiyaç haline aldı. Daha Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılardan alınan mağlubiyette önemli bir etkisi olan ateşli silahlar, üretim teknolojisi olmasa da Osmanlıların rakibi unsurlar Portekiz ve Hollanda tarafından Safeviler adına sağlıyordu (Togan 117-118). Fakat Şah Abbas'a kadar Safevilerde ateşli silahların üretimine önem verilmemiş, bunlar dışarıdan tedarik edilmeye devam etmişti. Zaten Kızılbaş Türkmen ordusu ateşli silahları kullanmaktan da pek hoşlanmıyordu (Aydoğmuşoğlu 99). Şah Abbas zamanında ise artık devletin ayakta durabilmesi için top üretimi mutlaka yapılmalıydı ve ilk etapta yapılan düzenlemelerle 500 darbzan/zarbzhan topu ve sayısız tüfek üretimi gerçekleştirilmişti. (Aydoğmuşoğlu 99)

²³ Ancak yarım yüzyıl öncesinde Babür zarbzhan/darbzan topunu kazanlar kadar etkili kullanabilmişti.

Her biri üç Buhara batmanı²⁴ taş güllerle (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 36) bazen de yanıcı/yakıcı maddeler atabilen bu büyük toplar, tekerlekli kundak sisteminden yoksun olduğundan zahmetli bir şekilde muharebe alalarına taşınmakta ve kurulumu ateş edeceği mevzi karşısında belli bir sürede gerçekleşmekteydi (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 196). Silahın yerel dilde “kazan” şeklinde adlandırılması ise oldukça geniş ağızlı olmasından kaynaklanmaktaydı ve bu haliyle belli ki havan topu türünde bir silahtı (Belenitskiy27).

Oldukça büyük ve kaba yapılı kazanlar bazen Cihangir, Kubbeli (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 217), Karabuğra²⁵ (*Materialı Po İstoriiKazahskih*302) ve Karabahadır (Buhari, *Abdullah-name*, C. I: 293) gibi çeşitleri adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır. Bunlar muhtemelen atılan maddelerin cinslerine göre sınıflandırılmıştı. Örneğin Baba Sultan’a karşı gerçekleştirilen Semerkand kuşatması (1576) sırasında Cihangir Kazanı taş (Buhari, *Abdullah-name*, C. I: 407, dipnot 1336) atmak için Çeharrah Kapısı karşısında kurulurken Karabahadır Kazanı petrol yani ateş topu (Buhari, *Abdullah-name*, C. I: 407, dipnot 1337) fırlatmak için Suzangeran kapısı karşısına yerleştirilmişti (Buhari, *Abdullah-name*, C. I: 297).

Havan topu niteliğinde olsalar da kazanlar sadece kale duvarlarını yok etmek amacıyla kullanılmıyor, muharebelerde düşman askerlerine karşı da hedefleniyordu. Semerkand’ın fethinden sonra harekete geçen Baba Sultan ile Abdullah Han arasında vuku bulan savaşta, Üstad Ruhi kazanlar ile Baba Sultan’ın piyade birliklerini hedef almış ve yaptığı atışlardan birinde düşman komutanlarından Dostik Bahadır’ın başını uçurmuştu (Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 221). Bu yerel muhasara araçları Buharalı topçu ustaları tarafından üretilmekteydi. Yukarıda zikrettiğimiz Semerkand kuşatmasında adı geçen Kubbeli, Karabahadır ve Cihangir kazanları Üstad Ruhi tarafından Buhara’da dökülmüşlerdi (Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 296).

XVI. yüzyılın son çeyreğine doğru ise kaynaklarda doğrudan top olarak geçen bir muhasara aracını görmeye başlıyoruz. Abdullah Han’ın 1588’de Safevilere karşı gerçekleştirilen Herat Kalesi kuşatması sırasında ordusunda bulunan bu toplar, Üstad Ruhi’nin ölümünden sonra onun yerini alan Mirak Topçubaşı tarafından kullanılmış ve kale burçlarını kevgire çevirmişti (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 234). Abdullah-name’de bu kuşatma sırasında

²⁴ Bir Buhara batmanı 20-25 kg arasındadır.

²⁵ Önceleri bir mancınık türünü ifade için kullanılan karabuğra teriminin (bkz. Göksu 323,343) topların İslam dünyasında görmeye başlamasından sonra onlardan biri için de kullanılması, büyük ihtimalle iki silah türünün savaş meydanındaki kullanım alanlarının birbirine olan benzerliğinden kaynaklanmalıydı.

bu topların dökümünü anlatan önemli bir de kayıt mevcuttur. Buna göre ateşlenen toplar yeterli gelmemiş olmalı ki, Abdullah Han o civarda bulunan Gevherşad Camii avlusunda birkaç top dökülmesini emretmişti. Büyük vezir Hoca Raziüddin de emir uyarınca çok sayıda bakır madenini oraya toplattıktan sonra yedi büyük topun dökümü gerçekleşti. Bu topların her biri Buhara ölçüsü ile iki üç batman ağırlığında taş gülle atıyordu (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 234).

Görüldüğü üzere temel yapım malzemesi bakır olan toplar tıpkı kazanlar gibi büyük çaplıydı ve taş güllerle atmaktaydı. Kuşkusuz silahın tup olarak adlandırılması Orta Asya ateşli muhasara araçlarının artık biçimsel olarak da bayağı toplara benzediğinin bir göstergesidir. Bu haliyle topların kazana oranla daha dar bir ağza ve daha uzun bir namluya sahip olduklarında da şüphe yoktur. Yüzyılın sonlarına doğru giderek gelişen bu topların üretiminin arka planında muhtemelen Orta Asya kökenli (Belenitskiy 33) topçu ustalarını görmekteyiz. Üstad Ruhi ile başlayan döküm faaliyetleri ondan sonra Mirak Topçubaşı (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 234) ve Mir Kasım Rehtegar (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 36) gibi ustalarla devam etmiştir.

XVI. yüzyıl kaynaklarında karşımıza çıkan top türlerinden bir diğeri de zembureklerdir (Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 289). Ateşli silahların ortaya çıkmasından sonra İslam devletlerinin genelinde görülmeye başlanan bu silahlar deve veyahut başka hayvanlar üzerinde de taşınabilen küçük kalibreli hafif toplardı (Muin, C. II: 1751). Bu yönleri ile kullanım alanları ağır topların aksine farklılık göstermekteydi. Buhara ordusunda zemburekler genellikle tüfek, nefit gibi hafif ateşli silahlarla birlikte kullanılıyor ve bunlarla özellikle insan unsurunu hedef alınıyordu. Abdullah Han'ın uzun soluklu Belh muhasarasında bu şekilde kullanılan zemburekler, kaleyi savunan Din Muhammed Han'ın askerlerine Hafız Tanış Buhari'nin değımiyle ölüm saçmıştı (*Şeref-Nama*, C. II: 152). Zembureklerin küçük çaplı ve taşınabilir tarzda toplar olmaları onları kale savunmalarında da önemli bir silah haline getirmiştir. Yine Abdullah-name'den edindiğimiz bilgilere göre Abdullah Han'ın Hisar Kalesi kuşatması sırasında, kaleyi savunan askerlerin yoğun tüfek ve zemburek atışları, Han'ın ordunun kaleye yaklaşmasını mümkün kılmamıştı (Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 169).

Zemburekler feodal bölünmüşlüğün hâkim olduğu XVI. yüzyıl Buhara'sında kendi bölgelerinde bağımsız hareket eden hanların çoğunda bulunmaktaydı²⁶. Bunda kuşkusuz bu topların yapımındaki kolaylık etken

²⁶ Mesela Abdullah Han'ın Belh kuşatması sırasında, Belh hâkimi Din Muhammed kaleyi zemburek ve arradelerle korumuştı. (Buhari, *Şeref-Nama*, C. II: 135)

olmuştur. Zira Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetler Müzesi'nde günümüze kadar ulaşılmış zemburek örnekleri üzerine yaptığımız incelemelerde, bunların oyulmuş bir ağaç gövdesinin içerisine demirden bir namlu yerleştirilmesi suretiyle yapılmış oldukları göze çarpmaktadır.

XVI. yüzyıldan sonra ise zemburek terimi küçük kalibreli toplardan başka, büyük çaplı toplar içinde kullanılmaya başlanmıştır²⁷ ve diğer silah adları bu yüzyıldan itibaren yavaş yavaş ortadan kalkarak yerini zemburek terimine bırakmaya başlamıştır.

Abdullah Han döneminin ahir zamanlarında Buhara'da topçuluk sanatı önemli bir aşamaya gelmişti. Ancak buna rağmen zaman zaman dış unsur olarak Osmanlılardan top temin edildiğine dair belgelere de ulaşmaktayız. Bunun en önemli sebebi ise hanlığın güçlü düşmanı Safevilere karşı üstünlük kurma düşüncesiydi. Osmanlı ile Türkistan arasında yüzyılın ilk yarısında başlayan iyi ilişkiler, Şii Safevilere karşı ideolojik bir ittifak üzerine kurulmuş ve bu süreçten sonra iki taraf fırsatını buldukça batı ve doğu yönünden İran üzerine eş zamanlı hareket etmişti²⁸. Buhara'daki feodal bölünmüşlük yüzünden sekteye uğrayan bu süreç, Abdullah Han'ın hanlığı birleştirerek merkezi otoriteyi sağlamasından sonra daha olgun ve organize bir şekilde devam edecekti.

Abdullah Han'ın Horasan üzerindeki istekli tavrına kayıtsız kalmayan Osmanlılar, 1588 yılında Piyale Paşa ailesinden birinin idaresinde bir kıta yeniçeri ile top ve başka silahlarla yüklü gemileri Bakü'den Hazar Denizi yoluyla Abdullah Han'a gönderdi (Togan135). Bu tarihler Buhara Hanlığı'nın her türlü silah ve teçhizatla en verimli dönemini yaşadığı yıllardı ve kısa süre sonra Han'ın, Safevilerin elinde bulunan Horasan'a karşı fetih hareketleri başladı. Bu bağlamda Abdullah Han'ın 1588 yılında gerçekleştirdiği Herat kuşatması önemlidir. Âlem Ara-yı Abbas'tan aldığımız bilgilere göre merkezden uzak ve ateşli silahlarla teçhiz edilmemiş Herat Kalesi, ateşli silahları ve topları bulunan hanın ordusuna karşı oldukça savunmasız kalmıştı. Kaleyi savunmakla görevli Safevi komutanı Ali Kulu Han uzun süren direnişini daha fazla devam ettirememiş ve sulh teklifinde bulunmuştu. Ancak Abdullah Han sulhu kabul etmediğini kendisine gönderilen Safevi elçilerini topların içersine koydurtup ateşleyerek bildirdi (Münşi, C. II: 20-22). Esasen bu katliamla Han, kendisine olan güvenini

²⁷ XVIII. Yüzyıl Buhara Hanlarından Ebul Feyz Han'ın ordusunda bulunan zemburekler anlaşılan küçük kalibreli toplar değildi. Semenov bu zemburekleri, derin bir kâse gibi çok geniş ağızları olan, neft ile ateşlenen ve birkaç at yardımı ile hareket ettirilen havan topları (yani bir nevi kazan) olarak tanımlamaktadır. (Tali 160, dipnot 231)

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Saray 4-5; Togan 134; Gündoğdu, C. I: 582-585)

göstererek şaha gözdağında bulunmuştu. Neticede muhasara sırasında modern silahlardan yoksun Safevi kuvvetleri karşısında Özbekler, ateşli silahlarıyla kale duvarlarını zayıflattılar ve şehri uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirdiler (Münşi, C. II: 22).

Abdullah Han'ın Horasan seferleri sırasındaki ateşli silah ve toplardaki üstünlüğü o tarihlerde Şah Abbas'ın sarayına gelen Rus elçi Prens Vasılçikov'un elçilik raporlarında da yer almaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Özbek akınları üzerine Horasan'a sefere çıkan Şah, Herat önlerine bir ordu sevk etmişti, fakat bu birlik Özbeklere karşı başarılı olamadı, zira şahın ordusu ateşli silahlardan yoksunken²⁹, bunlar Özbeklerde yeterince vardı (Muminov, C. I: 270; Belenitskiy³⁰).

²⁹ I. Şah Abbas (1687-1629) henüz iktidar olduğu bu dönemde istikrarsız, isyanlarla boğuşur ve hazinesi boş bir ülkenin yönetimini teslim almıştı. Tam da Özbeklerin giderek güçlenerek ve taarruza geçtiği bu süreçte genç hükümdar çaresiz kalarak Horasanın bir kısmını onlara terk etmek zorunda kalmıştı, fakat bu durum geçiciydi. Bu dönemde Safevi ordusunun durumu da haliyle pek iç açıcı değildi. Askeri aristokrasiyi elinde bulunduran Kızılbaş emirler önemli eyaletlerin yöneticiliklerini elinde bulunduruyor ve yarı bağısız bir şekilde merkezden uzak hâkimiyet sürüyordu. Ateşli silahların ise üretimi olmayıp bunlar tüccarlar ve savaş ganimetinden elde ediliyordu. Bu durumu çok çabuk fark eden genç ve enerjik şah, bütün devlet teşkilatında olduğu gibi askeri alanda da çeşitli düzenlemeler yaptı. Şah Abbas, Kızılbaş Türkmenlerin oluşturduğu şah seven birlikleri ve devlet yönetiminde görevler üstlenen Türk oymaklarının fethinden oluşan kurçiler yanında, bunlara denge unsuru oluşturacak, düzenli-modern bir ordu teşkili amacıyla Osmanlı kapıkulu sisteminin benzeri Kullar, Tüfekçiler ve Topçular olmak üzere üç unsurdan oluşan "Gulaman-ı Hassa-i Şerife adında bir teşkilat kurdu. Böylece Safevi ordusunda ilk defa Şah Abbas zamanında ateşli silahlara sahip bir sınıf oluşturulmuş, ordu artık top ve tüfeklerle teçhiz edilmeye başlanmıştı. Ateşli silahların temini hususunda İngiliz modelini tercih eden şah, o dönemde İran'da bulunan bazı İngiliz top ustalarına 500 Darbzana/Zarbzana topu döktürmüştü ve 60000 adet tüfek yaptırtmıştı. (Aydoğmuşoğlu, 84, 197-100). Bu durumda Safevi-Özbek rekabetinde şartlar Safiviler lehine değişti. 1595 yılına gelindiğinde Şah Abbas güçlü ordusuyla Horasan'a hareket ederek bütün Horasan'ı Özbeklerin elinden kopararak aldı (Vambery 298).

³⁰ Esasında, hanlıkta XVI. yüzyılın son çeyreği itibarıyla yaşanan bu ihtişamlı dönem çok da uzun ömürlü olmayacaktı. Kararlı ve güçlü bir kişilik olan Abdullah Han'ın gayretine rağmen feodal yapı dolayısıyla hanların isyanı, Şah Abbaslı Safevilerin toparlanması ve Abdullah Han ile oğlu Abdülmümin arasında ortaya çıkan çatışma, 17. yüzyıla girilirken Buhara Özbeklerinde köklü değişiklikleri beraberinde getirdi. Abdullah Han'ın yerini alan Abdülmümin'in öldürülmesiyle yok olan Şibanî hanedanının yerini alan Astrahanlılar (Can Hanedanı) döneminde Buhara geçen yüzyıldan kalan gücünü yitirdi. 17. Asırda Astrahanlılar ile açılan yeni sayfada Buhara güçsüzleşerek içe dönük bir siyaset izlemek zorunda kalmış ve askeri alanda özellikle de ateşli silah temininde büyük oranda dışa bağımlı bir hale gelmişti. 17. Asrın ilk yıllarından Buhara'nın yeni hanı Abdülbaki Han'ın (Baki Muhammed Han) Horasanı tekrar ele geçiren Safevilere karşı Osmanlılardan ateşli silah yardımı talebi, vezir Yemişçi Hasan Paşa tarafından III. Mehmet'e iletilmiş, padişah

3. Tüfekler

Avrupa'da topun icadından yaklaşık 50 yıl sonra (XIV. yüzyılın son çeyreği) harp sanatına girerek bir devrim yaratan tüfek, ateşli silahlar içerisinde kullanımındaki kolaylık, hafifliği ve bireysel kullanımı sayesinde muharebe alanlarının yıllar boyunca en aranan silahlarından biri olmuştur. Başlarda tahminen iki metre uzunluğunda ağaç bir kundağa bağlanmış namludan meydana gelip, fitille ateşlenen tüfekler (Eralp105), zaman içerisinde daha kullanışlı hale getirilerek küçülmüş hafifleşmiş ve ateşleme mekanizması daha hızlı atışlar yapması için değişikliklere uğramıştır (Eralp105-106).

Kaynaklar tüfeklerin Buhara Özbek Hanlığı'nda ilk kez kullanılmaya başlandığı tarih olarak silahın keşfinden yaklaşık bir buçuk asır sonrasını yani XVI. yüzyılın başlarını işaret etmektedir. Şibanî Han'ın Semerkand ve Harezm kuşatması (Togan 117) ve Ubeydullah Han'ın Safevilere karşı 1513 tarihli Herat seferi sırasında ordularında tüfeklerin bulunduğu dair bilgi yer almaktadır (Muhammed İbn Arab Katagan, *Musahhir Al-Bilod* 143). Buna rağmen bu tarihlerde tüfeklerin ve tüfekçi birliklerinin genel manada Buhara ordusunda yer aldığını söylemek oldukça güçtür. Zira bu dönem kaynaklarında tüfeklerin düzenli bir şekilde kullanıldığına dair bilgiler yoktur. Bunlar büyük ihtimalle savaşlarda ele geçirilmiş ganimetlerden, ya da tüccar ve kaçakçılar yoluyla Hindistan ve İran'dan temin edilmiş kaliteden yoksun tüfekler olmalıdır (Togan 118).

Hanlığın gerçek manada tüfikle tanışması ise mezkûr yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar aracılığıyla olmuştur (İnalçık, "The Socio-Political" 202; Togan 134). Osmanlı tüfeklerinin Türkistan'a gelişi hakkındaki ilk bilgileri ise topta olduğu gibi yine Seydi Ali Reis'ten almaktayız. Seydi Ali Reis, Semerkand hâkimi Nevruz Ahmed Han'ın ordusunda tüfekler ve yeniçerilere rastlamış, Buhara yöneticisi Burhan Sultan'la da görüşmesi sırasında elinde bulunan bir miktar demir tüfeği Han'ın ricası üzerine 40 adet bakır tüfikle takas etmek zorunda kalmıştı (88, 94).

Bu tüfeklerin kullanımı ve yeniçeri taifesinin muharebe alanlarındaki faaliyetleri hakkında bilgileri ise Hafız Tanış Buhari'den öğrenmekteyiz. Onun aktardıklarına göre Abdullah Han, hanlığı birleştirmek için Baba Sultan ile yapmış olduğu mücadeleler sırasında, Baba Sultan'ın sağ kanadında bulunan Rumlu tüfekçi tayfasının açtığı yaylım ateşi karşısında ağır kayıplar vermiş ve neticede savaşı kaybetmişti (*Şerenf-Nama*, C.I: 164-

da bunu olumlu karşılayarak üç pare zarbzán/darbzán topu ile 20 kıta tüfeğin Özbek tarafına gönderilmesine müsaade etmişti (Orhonlu 79-80; Feridun Bey, C. II: 165-166).

166). Hafız Taniş, bu savaş sırasında Baba Sultan'ın safında 2000³¹ tüfekçi bulunduğunu da söylemektedir (*Şeref-Nama*, C.I: 209). Daha sonra bu tüfekçi birlikleri ve tüfekler, top maddesinde de dile getirdiğimiz gibi Abdullah Han'ın eline geçtiler ve Han'ın İran'a kaşı gerçekleştirdiği Turbat Kalesi kuşatması (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 21) ile beraber tüfekler, orduda yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı (Buhari, *Şeref-Nama*,

C.II: 21, 35, 85, 112; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd* 289).

Bu dönemde Buhara'ya gelen tüfekler elbette o dönem Osmanlı ve Avrupa'da revaçta olan fitilli tüfeklerdi. Başlarda oldukça ağır olmasından dolayı kullanımı oldukça zor olan bu tüfekler Batı literatüründe “*arkebüz*” ve “*musket*” olarak adlandırılmaktaydı (Eralp105).Orta Asya'da ise bu tüfekleri ifade etmek için genel olarak “*tüfeng*”den (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 30) başka ilk yıllardan son dönemlere kadar “*mltk*” (*Materialı Po İstorii Kazahskih* 275), tüfekleri kullananlara ise “*tüfekendazen*” (*Materialı Po İstorii Kazahskih* 303)ya da “*mltkçıyan*” (*Materialı Po İstorii Kazahskih* 275) denildi.

Tüfekler hem açık alan muharebelerinde, hem de kale kuşatmalarında kullanılıyordu (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 21,35, 85). Kale kuşatmaları sırasında tüfekçi birliklerinden daha fazla verim alabilmek için serkuplar inşa edilmeye gayret gösterilmekteydi. Abdullah Han'ın Safevilere karşı Turbat Kalesi kuşatması sırasında serkuplar üzerine yerleştirdiği tüfekçiler, neftçilerle beraber kale içerisindeki düşman askerine büyük sıkıntılar yaşatmıştı (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 21).

Orduda tüfekçi birliklerinin yer alması haliyle yeni taktik ve stratejilerin ortaya çıkmasını sağladı. Osmanlıların sıkça kullandığı bir taktik (İnalçık, “The Socio-Political” 204) olan “*Tabur Cengi*”³², Osmanlı ateşli silahlarının daha önce ulaştığı Babür³³den sonra Buhara Özbekleri tarafından da kullanıldı. Bu taktiğe göre savaş arabalarının yan yana getirilerek zincirlenmesi ile siperler oluşturuluyor ve adeta kale duvarlarını andıran bu siperleri³⁴ düşman ordusu yaramıyor, bunların arkasına mevzilendirilen

³¹ Bu tarihlerde Orta Asya'a bu kadar tüfekçinin bulunmuş olması muhtemel değildir.

³² Esasen bu taktik Osmanlılara karşı II. Murat dönemi Osmanlı-Haçlı mücadeleleri esnasında (1441-44) Macar komutan Hunyadi Yanoş tarafından uygulanmış ve Osmanlıları büyük ölçüde şaşırtmıştı. Osmanlılar bu harp taktiğini ve tüfeği bu devirde öğrenmiş görmektedirler. (İnalçık, “Murad II” 611; Taneri 176)

³³ Bu taktik 1526 Panipat savaşında Babür'ün ordusunda yer alan Rumlu ustalar tarafından uygulanmıştı (bkz. Babür, C.II: 299).

³⁴ Aslında bu tür engeller kurma bozkır savaş sanatında rastlanmayan bir durum değildi. Türk-Moğol ve sonrasında Buhara ordusunda da rastladığımız ahşaptan yapılmış barikatlar Moğolca küren, küriyen olarak zikredilirken, Türkçede ise yukarıda bahsettiğimiz gibi

tüfekçilerin yaylım ateşiyle de düşman hattı bozuluyordu³⁵. Abdullah Han 1578'de Zamin Nehri civarında, Baba Sultan ile yapacağı muharebe öncesinde bu savaş usulünü kullanmıştı. Üstad Ruhi'ye Buhara'dan getirilen arabaları savaş meydanına götürerek zincirlerle birbirine bağlamalarını emretmiş, arabaların arkasında da Türk³⁶ve Taciklerden oluşan tüfekçi piyadeleri yerleştirmişti (Buhari, *Şeref-Nama*, C.II: 213).

Ancak tüfeklerin orduda giderek yaygınlaşmaya başlamasına rağmen türlerinin ilk örnekleri olmaları, muharebe esnasında kullanımları açısından çeşitli güçlükler sebebiyet vermekteydi. Zira tüfeklerin atışa hazırlanması, nişan alma ve ateşlenmesi ok ve yaya nazaran daha çok zaman almakta, bu durum hızla hareket eden düşmana avantaj sağlamaktaydı (Eralp105). Bu yüzden Buhara ordusunda tüfeklerin etkinliği, ok-yay, mızrak gibi kadim ve hızlı silahların etkinliğinden çok daha az oranda yüksekti³⁷ ve bu açıdan muharebelerde daima birlikte kullanıldılar (Mukminova115).

Tüfeklerin Buhara ordusunun gerek bu yüzyılda gerekse de gelecek yüzyıllarda en nadir ve kıymetli silahlarından olduğu da bir gerçektir. Bunda en büyük sebep kuşkusuz tüfeklerin üretim zorluğudur. Bunu aşmak için yukarıda da bahsedildiği üzere Osmanlılarla irtibat kesilmemiş, toplarla birlikte tüfek de temin edilmiştir (Togan 135).

D. Zırh, Kalkan ve Miğfer

Konar-göçer Özbeklerin Maveraünnehr'de ilk görünmeye başladıkları yıllardan itibaren çeşitli zırh türleri kullandıkları dönemin kaynakları malumdur. Ancak ilk yıllarda Şibanî Han'ın hafif okçu ordusunda Altınorda ve mirasçısı bütün hanlıklarda olduğu gibi, zırhlıların sayısı çok fazla olmamıştır (Bobrov ve Hudyakov113). Bu durum Şibanîlerin Orta Asya'da

Çeper ya da Çapar olarak geçmekteydi. Ancak Osmanlıların siperlerini yeni kılan şey, bunların ateşli silahlar kullanan birliklerle takviye edilmesiydi. (İnalçık, "The Socio-Political" 204)

³⁵ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Babür, C. II: 299

³⁶ Bunlar muhtemelen Osmanlıdan getirilmiş tüfekçi birlikleriydi.

³⁷ Aslında bu durum, ateşli silahların savaş sanatında giderek yer almaya başladıkları XVI. asır için kabul edilebilir bir durumken, Batı gelecek yüzyıllarda tüfek teknolojisinde önemli bir mesafe kat ederek, ok-yay, mızrak gibi uzaktan atış silahlarını terk etmiş, XVIII. asırda neredeyse tamamen tüfek kullanmaya başlamıştı. Ancak bu durum Buhara Hanlığı ile birlikte Doğu (İslam) Dünyası için geçerli bir durum değildi. Doğu dünyasındaki XVI. asırdan sonraki düşüş bütün alanlarda olduğu gibi askeri teşkilatlanmada da açıkça hissedilmiş, savaş teknolojisinin yeni ürünleri silahlar ve teçhizat bu coğrafyaya yabancı kalmıştır. Bu açıdan Buhara Hanlığı da XVI. yüzyıldan itibaren kullanmaya başlanan arkaik fitilli tüfekler, XVII ve XIX. Yüzyıl kaynaklarında bile en çok rağbet edilen, hatta tek tüfek türü olarak yer almaktadır. (Bkz. Beneveni 123; Yefremov 87; Burnes, C.III 372; Khanikoff 233; Meyendorf 57; Schuyler, C. II: 81).

kalıcı unsurlar olmaya başladıkları yıllardan itibaren değişmiş ve ordudaki zırhlıların sayısında gözle görünür bir artış dikkat çekmiştir (Bobrov ve Hudyakov114).

Hondmir'den aldığımız bilgiler ışığında, Buhara Özbek Hanlığı'nın ilk yıllarında sayıları her ne kadar az, niteliklileri daha ziyade aristokrat kesime hitap etse de (Khwandamir494, 500) dönemin savunma teçhizatındaki en ileri seviyedeki zırhları, hanlık ordusu bünyesinde bulunmaktaydı. Bunlar kaynaklarda “*bekter*”, “*cevşen*”, “*savut*”, “*ciba*”, gibi adlarla karşımıza çıkmakta olup dönemin örgü, levha-örgü ve de organik malzemeden yapılmış zırh türlerini ifade ediyordu.

Hanlığın ilk dönem vakanüvislerinden Muhammed Salih'in aktardığı malumata göre daha ilk devirlerde Buhara ordusunda cevşen (yumşan)zırhlar bulunmaktaydı (55). Örme ve levha zırhların birleşiminden yani örme-levha zırh sistemi içerisinde yer alan cevşenler, önü açılabilen, göğüs kısmı oldukça büyük dikdörtgen plakalar ile güçlendirilmiş, sırt kısmını ise örgü ile birbirine bağlanmış olan daha küçük plakaların koruduğu örgü zırhtı (Bobrov ve Hudyakov120). Kullanıldığı çağda oldukça ünlü olan bu zırhlar İslam dünyası³⁸ ile Doğu Avrupa'da oldukça yaygındı (Bobrov ve Hudyakov120) ve Abdullah Han dönemi kaynaklarında da geçmekteydi (Buhari, *Şeref-Nama*, C.I: 175).

Buhara Hanlığı'nda örgü-levha zırh sistemi içerisinde yer alan bir başka zırh türü bekter ise kendi aralarında halka örgü ile dikey şeritler halinde birleştirilen küçük dikdörtgen plakalardan oluşmakta, bu şeritler de örme zırhın halkaları ile birbirine bağlanmaktaydı (Bobrov ve Hudyakov120). Bu zırh türü özellikle Abdullah Han döneminde tercih edildi. Buhari'nin aktardıklarına göre Abdullah Han'ın süvari birliğinde, askerlerin vücudu baştan aşağı bu zırhlar ile kaplanmıştı (*Şeref-Nama*, C.II: 109,176).

Levha ve örgü zırhların birleşmesiyle oluşan bu zırh türlerinden başka, sade örgü zırhlardan savut (Bobrov ve Hudyakov 121) da XVI. yüzyıl Buhara kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 169). Demir halkaların birbirine geçirilmesiyle elde edilen bu zırhlar kısa kollu olup yakalarının dikey durmasını sağlamak için yaka halkalarına deri, sağlam kumaş ve kadifeden şeritler geçirilmiştir (Mukminova117). İkili örme olarak adlandırılan, bir halkaya dört değil altı halkanın geçirildiği bir

³⁸ Memlükler tarafından da kullanılmış bir zırh türü olan cevşen Özellikle Bahrilerce tercih edilmiş, Burcu Memlükler döneminde ise pahalılığından ötürü sadece büyük emirlere has hale gelmişti (Çetin 282). Bu açıdan bu kıymetli teçhizatın Şibanîlerin ilk dönemlerinde pek de yaygın olduğunu söylemek güçtür ve en azından ilk dönemlerde tıpkı Memlüklerde olduğu gibi aristokrat tabaka içerisinde kullanılmış olduğu açıktır.

teknikle yapılmış olan Orta Asya örgülü zırhları bu noktada batılı benzerlerinden daha ağır yapılarıyla dikkat çekmektedir (Bobrov ve Hudyakov123).

Buhara ordusunda askerler kuşandıkları bu zırhların üzerine kaba kumaştan yapılmış kaftanlar giyinmekteydi (Buhari, *Abdullah-name*, C. II: 213). Bunlar büyük ihtimalle zırhların sıcak havalarda çabuk ısınmasını önlemek amaçlı kullanılmaktaydı (Bobrov ve Hudyakov116).

Buhara Hanlığı'nda savunma araçlarından olan zırhların kullanımı özellikle üretim merkezlerinin ele geçirilmesinden sonra artsa da rütbeliler dâhil askerlerin bir kısmı hala metal zırh kullanma imkânına sahip değildi (Bobrov ve Hudyakov125). Bu durum ilk devirlerden itibaren organik zırh kullanımı ve çevre devletlerden zırh ithalatına önem verilerek giderilmeye çalışılmıştır.

Buhara ordusunda organik zırhların hammaddesi olarak deri, keçe ve pamuk kullanılıyordu. Örneğin Muhammed Salih'in tanıklığına göre metal zırh temin edemeyen Şibanî Han'ın askerleri, vücutlarına keçe doluyordu (168). Yine Şibanî Han'ın askerlerinde dışarıdan tedarik edilmiş Derbend cibasının (levha/plaka zırh) varlığına Muhammed Salih'in eserinde şahit olmaktayız (110). Abdullah Han döneminde ticaretin de gelişmesiyle dışarıdan temin edilen zırhların çeşidinde artış gözlemlendi. Tedarikçiler arasında başı çeken, Safevi, Oyratlar ve Rusya'dan; savut, Kalmuk cibası ve Frenk³⁹ zırhları Buhara'ya geliyordu (Bobrov ve Hudyakov117).

Temelini süvari birliklerin oluşturduğu Buhara ordusunda en azından aristokrat çevrenin ve diğer rütbelilerin atlarının koruması da önemli bir mevzuuydu. "*Bergustvan*"⁴⁰ adı verilen at zırhları Abdullah Han'ın ordusunda bulunmakta olup (Buhari, *Şeref-Nama*, C.I: 153) bunlar Orta Asya'ya Avrupa'dan getiriliyor ve "*Farengi*" olarak biliniyordu(Mukminova117).

XVI.yüzyıl Buhara Hanlığı'nda oldukça çeşitli kalkanlar da üretilmiş ve ithal edilmişti. Bu yüzyılda kullanılan temel kalkanlar türleri Orta Asya'ya Cengiz Han'ın Moğolları tarafından getirilmiş ve Timurlular zamanında yenileri ortaya çıkmıştı (Bobrov ve Hudyakov135).

ŞibanîHan'ın Orta Asya'daki ilk faaliyetlerinden XVI. asrın sonlarına kadar hemen her türlü kalkan türüne Buhara Özbek Hanlığı'nda rastlamamız

³⁹ Avrupa veya Rusya'dan temin edilen zırhları ifade etmektedir.

⁴⁰ İlhanlı ve Timur dönemi kaynaklarında da bu zırhların varlığından bahsedilmektedir. Nizameddin Şami Timur'un Sivas'tan geçit resmi yapması esnasında ordusunda sahralar dolusu kalkan, bergustvan ve miğferler bulunduğunu tasvir etmektedir. (Şami 301)

mümkündür. Bu dönemde metalik olmayan baskın kalkan çeşitleri arasında yuvarlak ve basık, çapları 70 cm varan deri gerilmiş ahşap kalkanlar, yuvarlak dışbükey, çapları 50-70 cm arasında olup söğüt dallarından örülmüş kalkanlar ve çapları 40-70 cm arasında olan sert deriden kalkanlar bulunmaktaydı (Bobrov ve Hudyakov135). Deri kalkanlar, üzerine sıklıkla renkli desen yapılan halka biçimli madeni bir levha ile de perçinlenmekteydi (Mukminova116). Hafız Taniş Buhari, Han'ın Baba Sultan ile yapacağı savaş öncesinde silah ustası Ahmed Kasım'ın Buhara'dan han otağına diğer silahlar ile birlikte 1000 adet boğa başı resmedilmiş kalkan getirdiğini söylemektedir (*Şeref-Nama*, C. II: 253). Temel madeni demir olan metalik kalkanlar ise genellikle basma ve kakma usulüyle süslenmiş olup, farklı boyutlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu kalkanların üretim yerleri ve tarihleri belirtilmese de genel olarak XVI. yüzyıl minyatürlerinde resmedilmiş olan askerlerde görülen kalkanlara benzemektedir (Mukminova116-117).

Buhara ordusunda sıkça müracaat edilen kalkanlar üretim merkezlerindeki silah ustalarınca devamlı üretilmelerine rağmen zırhlarda olduğu gibi askerlerin ihtiyacını tam olarak karşılayamamaktaydı. Bu yüzden ticaretin geliştiği XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Buhara'ya getirilen silah ve teçhizatlar arasında kalkanlar da bulunmaktaydı (Mukminova124-125).

Miğferler de ilk yıllardan itibaren özellikle aristokrat sınıfın kullandığı koruma gereçlerinden biri olarak karşımıza çıkıyor. Muhammed Salih, Türkistan'ın fethi süresince feodal hiyerarşinin üst basamaklarında bulunan askeri birliklerin miğferli oldukları vurgulamıştır (55, 139).

Buhara'da kullanılan miğfer türleri dönemin Türk-İslam savaş sanatının önemli örneklerinden bazılarını ihtiva etmiştir. En sık rastlanan türler arasında boyun ve omuzları da koruma amaçlı örme zırh ağı eklemeli miğferler bulunmaktadır. Bunlar XV. ve XVII. yüzyıllar arasında Orta Asya'nın karakteristik miğfer türü olarak kalmıştır (Bobrov ve Hudyakov127). Hafız Taniş Buhari eserinde Abdullah Han'ın askerlerinde bulunan "Hud" adlı başlıklardan bahsetmektedir. Bunlar genellikle rütbeli askerler (komutan) tarafından kullanılan, üst tarafı uzayarak daralan bakır miğferlerdir (*Abdullah-name*, C. I: 114). Yine Abdullah Han zamanında hanlığın ihtişamını sergileyen değerli madenlerle süslenmiş teçhizat arasında miğferler de yer almış, çelikten yapılma bu başlıklar çiçek motifleriyle altınlarla süslenmiştir (Mukminova124). Metalik savaş başlıkları dışında ordunun genel ihtiyacını karşılamak amacıyla darbeyi yumuşatmak için oldukça katmanlı bir yapıya sahip keçeden yapılma miğferlere de müracaat edilmiştir (Mukminova123; Bobrov ve Hudyakov133).

Buhara Özbek Hanlığı ordusunda korunma gereçleri, askeri kıyafetlerin de bir kısmını oluşturduğu için bu teçhizatın nitelikleri feodal hiyerarşik düzende taşıyıcılarının hangi sınıfa mensup olduklarını açık bir şekilde ortaya koyuyordu (Bobrov ve Hudyakov 118, 119). Bu yüzden han sülalesi ve tanınmış ailelere ait askeri birlikler Şibanî Han'ın ilk yıllarından itibaren silahlarda olduğu gibi üzerlerine geçirdikleri savunma teçhizatında da büyük oranda metalik ve değerli ürünleri kullanmaktaydılar. Bu zümre tarafından kullanılan zırhlar, kalkanlar ve miğferler oldukça kaliteli ürünler olmasının yanı sıra bazen değerli madenlerle de süslenerek bir nevi iktidarın gücünü de sergiliyordu. Diğer taraftan nökerlerin ve yardımcı birliklerin özellikle ilk yıllarda oldukça basit yapıda ahşap deri kalkan, keçeden zırh ve miğfer gibi korunma gereçlerini maddi olanakların yetersizliğinden ötürü kullanmaları gerekmekteydi.

Sonuç

Maveraünnehr'e hafif süvari okçu birlikleri ile gelerek burada kalıcı olmayı başaran Buhara Özbekleri XVI. yüzyılın boyunca dönemin hemen her türlü silah ve teçhizatını kullanmış, özellikle de mezkûr yüzyılın sonlarına doğru bu alanda oldukça ileri bir safhaya gelmişti.

İlk devirlerde Timurlu mülklerinin fethedilmesini mümkün kılan hafif silahlardan başta ok-yay, kılıç ve balta ilerleyen yıllarda Türkistan'a özgü daha çeşitli ve kaliteli türlerin de üretilmesiyle savaş sahasında daha etkin bir rol oynamaya başlamıştır. Muhasara araçlarında ise ilk devirlerde Bozkır savaş sanatının önemli silahları tura/töre, çapar/çeper ve merdivenleri kullanabilen Özbekler, bir yüzyıl öncesinde Timur tarafından kullanılmış pek çok muhasara aracı ve yöntemleri, Türkistan'a yerleşmelerinden sonra, özellikle de feodal bölünmüşlüğü sona erdirildiği Abdullah Han zamanında kullanmaya başlamışlardır. Bunlar arasında mancınık, arrade, lağım ve nakkab, serkub, nefit gibi yanıcı/yakıcı maddeler bulunmaktadır.

Ancak dünya harp sanatında vuku bulan gelişmeler ateşli silah kullanımını zaruri hale getirmiş Abdullah Han'ın akıllı dış politikası ve askeri ıslahatları sayesinde top ve tüfekler artık hanlıkta da kullanılmaya başlamıştır. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Buhara Özbek Hanlığı'nda birçok top türü görülmektedir. Timurlular zamanında kullanıldığından haberdar olduğumuz dig (kazan) adlı büyük çaplı toplar yüzyılın karakteristik top türü olarak yerini almış, zenburekler ve Osmanlılardan temin edilen zarbzen/darbzenler da muharebe alanlarında daima yer bulmuştur. Topçuluğa verilen ehemmiyet yüzyılın son çeyreğine doğru Türkistan kökenli birçok top döküm ustasının yetişmesini de sağlamış, böylece hanlık en azından kendine yetecek kadar top üretimini

gerçekleştirebilmiştir. Tüm bu gelişmeler neticesinde hanlıkta yeni unvan ve birimler ortaya çıkmış, kaynaklarda adını sıkça duyduğumuz Üstad Ruhi adlı top döküm ustası da hanlığın ilk “topçubaşı”sı olarak atanmıştır. Bu unvana sahip kişiler orduda sadece topların değil mancınık, arrade, tüfek, nefit gibi bütün muhasara araçlarının kullanımından da sorumlu olmuşlardır. Abdullah Han'ın ahir döneminde topçulukta sağlanan başarı hanlığın en büyük rakibi Safevilere karşı üstünlüğü de getirmiştir. Safevi Sultanı Şah Abbas'ın istikrarı sağlamasına kadarki süreçte Buhara Özbekleri Horasan'a pek çok akınlar yapmış, dönemin kroniklerinden aldığımız bilgilere göre yeterince ateşli silaha sahip olamayan İran, Özbek gücüne karşı koyamamıştır.

Buhara Özbek Hanlığı'nda bazı silah ve teçhizatın feodal hiyerarşik düzende sınıfları temsil edecek ve hâkimiyet sembolü olacak bir şekilde üretilmeleri de olağan bir durum olmuştur. Altından yaylar, sadaklar, değerli madenlerle süslenmiş kılıç kınları, zırhlar, kalkanlar ve altınlarla süslenmiş miğferler han sülalesi ve diğer rütbelilerin ihtişamını sergilemiş, bunların bazen elçiler vasıtasıyla çevre ülkelere hediye edilmesiyle de, onların nazarında güçlü bir devlet algısı yaratılmaya çalışılmış

BİBLİYOGRAFYA

- AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK, 2014
- ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, İstanbul: Ötüken, 2007
- ALPARGU, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C. 8, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, 557-605
- Anonim, *Zafer-Name-i Hüsvrevî: Şerh-i Hükümrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahadır Sultan bin Haydar (H. 1242-1277) Der Buhara ve Semerkand*, ed: MenuçehrSetudeh, Tahran: 1377 h.ş.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “Şah Abbas (1587-1629) Zamanında Safevi Devlet Teşkilatı'nda Yapılan Düzenlemeler” *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2013/204, İstanbul: 2013, 83-104
- AYDÜZ, Salim, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara: TTK, 2006
- BABÜR, Gazi Zahirüddin Muhammed, *Vekayi: Babur'un Hatıratı*, C. I. II., Doğu Türkçesinden çeviren izahlı indeksi ve notları hazırlayan Reşit Rahmeti Arat, Önsözü ve tarihî özeti yazan: Y. Hikmet Bayur, Ankara: TTK, 1987
- BAKIR, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Maden ve Maden Sanayi”, *Belleten*, 61/232, Ankara: 1997, 519-595

- BELENİTSKİY, A. M., “O Poyavlenii i Pasprostraninii Ognestrel’hogo Orujiya v Credney Azii i v İrane v XIV-XVI Vekah”, *İzvestiya Tacikskogo Filiala A H CCCP. Ns 15.*, Stalinabad: İstoriya i Etnografiya, 1949, 21-35
- BENEVENİ, Florio, *Poslannik Petra I na Vostoke Posol’stvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718-1725 godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostočnoi Literatrurı İzdatel’stva “Nayka”, Moskva, 1986
- BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara; being the Account of A Journey from İndiato Cabool, Tartary and Persia*, C.III., London: John Murray, Albemarle Street, 1834
- BOBROV L. A., HUDYAKOV Yu. S., “Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına Epohi Pozdnego Srednevekov’ya (Rabota Vipolnena Po Grantu RGNF 01-01-00289a)” *Original: Sbornik Nauçnih Statey “Voennoe Delo Homadov Severnoy i Tsentral’noy Azii”*, Novosibirsk: 2002, 106-157
- BUDAGOV, A. Z., *Sravnitel’nyy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, Tom I., , Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1869
- BUHARİ, Hafız Taniş, *Abdullah-name, “Şerefnamayi Şahi”*, Fars dilinden Sadık Mirzayev tercümesi; ilmi muharrir, neşretayërlovçi, söz başı ve izahlar müellifi, Boriboy Ahmedov, C: I-II., Taşkent: Şark, 1999
- BUHARİ, Hafız-ı Taniş, *Şeref-Nama-yi-Şahi (Kniga Şahskoy Slavi)*, Faksimile Rukopisi D 88, Perevod C Persidskogo, Vedenie, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, C. I-II., Moskova: Nauka, 1983-1989
- BUHARİ, Mir Muhammed Emini, *Ubeydulla-Name*, Perevod s Tadjikskogo s primeçaniyamiçlena-korrespondenta Akademii Nauk Uzbekskoy SSR Professora A. A. Semenova, Taşkent: 1957
- ÇETİN, Altan, *Memlük Devletinde Askeri Teşkilat*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara: 2002
- DUĞLAT Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*, İngilizce Çev, E. Denison Ross, Türkçe çev. Osman Karatay, İstanbul: Selenge, 2006
- ERALP, Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Ankara: AKM, 1993
- Feridun Bey, *Münşeatü’s-selâtin*, C. II, İstanbul: 1275
- GÖKSU, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul: Ötüken, 2008
- GÜNDOĞDU, Abdullah, “Türkistan’da Osmanlı-İran Rekabeti”, *Osmanlı*, C. I, Ankara: Yeni Türkiye, 1999, 581-587
- HUNCİ, Fazlullah b. Ruzbehan, *Mihmanname-yi Buhara (Tarih-i Padişah-ı Muhammed Şibani)*, ed: Menuçehr Setudeh, Tahran: Bengah, 1341 h.ş,

- İbni Arabşah, *Acaibu'l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2012
- İNALCIK, Halil, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War Technology and Society in the Middle East*, Edited by V.J. Parry and M. E. Yapp, London: Oxford University, 1975, 195-217
- İNALCIK, Halil, "Murad II", *MEBİA*, C. 8, İstanbul: 1979, 598-615
- KHANIKOFF, N. V., *Bokhara: Its Amir and Its People*, translated from the Russian of Khanikoff by Baron Clement A. De Bode, J. Madden, London: 8, Leadenhall-Street, 1845
- KHWANDAMIR, *Habibu's-siyar*, Translated and edited by W. M. Thackston, C. II., Harvard University, 1994
- Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov (İzvleçeniya iz Persidskih i Tyurskih Soçineniy)*, Sost. S. K. Ibragimov, N. N. Mingulov, K. A. Pişçulina, V. P. Yudin, Alma-Ata: Nauka, 1969
- Materiali Po İstorii Turkmen i Turkmeni*, c: II, ed: S. L. Volina, A. A. Romaskeviça i A. Yu. Yakubovskogo, Moskova, Leningrad: 1938
- MEYENDORF, Baron Von, *A Journey from Orenburg to Bokhara in the year 1820*, translated by, Captain E. F. Chapman R. H. A., Caltutta: Foreign Department, 1870
- Muhammed Salih, *Şibanî-Name: Çağataykiy Tekst*, Posmertnoe İzdanie Prof. P. M. Melioranskogo, S. Petersburg: 1908
- Muhammed İbn Arab Katagan, *Musahhir Al-Bilod (Mamlakatlarning Egallanışı)*, Fars tiliden terjime, izahlar ve körsetgiçler müellifleri: İsmail Bekjanov, Dilaram Sengirova, Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2009
- Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd*, ed. Nadire Celalî, Tahran: Miras-ı Mektub, 2006
- MUİN, Muhammed, *Ferheng-i Farsî*, C. II., Tahran: Emîr Kebîr, 1375
- MUKMİNOVA, R. G., *Oçerki Po İstorii Remesla v Samarkande i Buhare v XVI Veke*, Taşkent: İzdatel'stvo "fan" Uzbekskoy SSR, 1976
- MUMİNOV, İ. M., *İstoriya Semerkanda v Dvuh Tomah*, C. I., y. y.: 1969
- MÜNŞİ, İskender Beg, *Tarih-i Âlem Ara-yı Abbas*, Çev. Ali Genceli, C. II, (Basılmamış Tercüme) TTK, y. Y., b. t. y.
- OLUFSEN, W. Olufsen, *The Emir of Bokhara and his Country, Journeys and Studies in Bokhara*, London: 1911
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1507-1607)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1970

- PURGSTALL, Baron Joseph Von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)*, C. VI., İstanbul: Üçdal, 1984
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı, 2001
- SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: TTK, 1994
- Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik (Ülkelerin Aynası)*, Haz. Necdet Akyıldız, Tercuman 1001 Temel Eser, y.y.,b.t.y
- SCHUYLER, Eugene, *Türkistan Notes of Journey in Russian, Khokand, Bukhara and Kuldja*, Vol. II, New York: Scribner Armstrong &Co., 1877
- ŞAMİ, Nizamüddin, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara: TTK, 1987
- TALİ, Abdurrahman, *Istoriya Abulfeyz-Hana*, Pervod s Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazatel" Professora A. A. Semenova, Taşkent: 1959
- TANERİ, Aydın, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri (Kuruluş Devri)*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horaz ve Güven: 1942-1947
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken, 2005
- UYAR, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: 2007
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara: TTK, 1988
- VAMBERY, Hermann, *Buhara yahut Maveratünnehir Tarihi*, Çev. Tahir Şakir Çağatay, (basılmamış tercüme) TTK, y. y.,b.t.y.
- YEFREMOV F., *Stranctvovanie Filippa Yefremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşenie Yego Ottuda Çrez Angliyu v Rossiyu*, Kazan: 1811
- YEZDİ, Şerefüddin Ali, *Emir Timur (Zafername)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2013